

G. V. PLECHANOVAS

ASMENYBĖS
VAIDMENS
ISTORIJOJE
KLAUSIMU

VALSTYBINĖ
POLITINĖS IR MOKSLINĖS LITERATŪROS LEIDYKLA
VILNIUS — 1956

Г. В. Плеханов
К ВОПРОСУ
О РОЛИ ЛИЧНОСТИ В ИСТОРИИ

На литовском языке
(Перевод с изд. 1948 г.)

Госполитнаучиздат Литовской ССР

Vertė *P. Ivanovas*
Vertimo redaktorius *M. Joffė*
Techninis redaktorius *D. Gotleris*
Korektoriai *S. Kaupelytė* ir *M. Lomsargienė*

Leidiny's Nr. 4034.

Tiražas 8 000 egz

Duota rinkti 1956.VIII.31. Pasirašyta spausdinti 1956.XI.5.

Popierius $84 \times 108/32 = 0,75$ popieriaus lapo — 2,46 sp. lanko.
2,53 apsk. leid. lanko. 40 723 ženklai 1 sp. lanke. Kaina Rb. 0,60

Spaudė valst. «Pergalės» sp. Vilniuje, Latako 6. Užsakymo Nr. 1589

I

Antrojoje aštuntojo dešimtmečio pusėje velionis Kāblīcas parašė straipsnį *«Protas ir jausmas, kaip pažangos veiksniai»*¹, kuriame, remdamasis Spenseriu, įrodinėjo, kad pirmynėigiame žmonijos judėjime svarbiausias vaidmuo priklauso jausmui, o protas vaidina antraeilį ir, be to, visiškai priklausomą vaidmenį. Kāblīcui prieštaravo vienas «garbingas sociologas»², išreiškęs pašaipišką nusistebėjimą dėl teorijos, stačiusios protą «karietos užpakalyje». «Garbingasis sociologas», žinoma, buvo teisus, gindamas protą. Tačiau jis būtų buvęs kur kas teisesnis, jeigu, neliesdamas Kāblīco iškelto klausimo esmės, būtų parodęs, kiek negalimas ir neleistinas buvo pats jo pastatymas. Iš tikrųjų, «veiksnių» teorija nepagrįsta jau ir savaime, nes ji savavališkai išskiria įvairias visuomeninio gyvenimo puses ir hipostazuoja jas, paversdama jas ypatingos rūšies jėgomis, iš įvairių pusių ir nevienodai sėkmingai tempiančiomis visuomeninį žmogų pažangos keliu. Bet ši teorija dar labiau nepagrįsta tuo pavidalu, kurį jai suteikė Kāblīcas, pavertęs ypatingomis sociologinėmis hipostazėmis jau ne vienas ar kitas visuomeninio žmogaus veiklos puses, o įvairias individualios sąmonės sritis. Tai iš tiesų yra abstrakcijos Herkuleso stulpai; toliau nebėra kur eiti, nes toliau prasideda komiškoji jau visai aiškaus absurdo karalystė. Štai į tai ir

reikėjo «garbingajam sociologui» atkreipti Kabrico ir jo skaitytojų dėmesį. Iškeldamas, į kokią abstrakcijos painiavą nuvedė Kabricą siekimas rasti viešpataujantį istorijoje «veiksni», «garbingasis sociologas», gal būt, atsitiktinai būtų kai ką nuveikęs ir pačios veiksmų teorijos kritikai. Tai būtų buvę visiems mums labai naudinga anuo metu. Bet jis nebuvo pašaukimo aukštumoje. Jis pats laikėsi tos pačios teorijos požiūrio, tesiskirdamas nuo Kabrico vien polinkiu į *eklektizmą*, kurio dėka visi «veiksniai» jam atrodė vienodai svarbūs. Eklektinės jo proto savybės ypač aiškiai išryškėjo vėliau jo puolimuose prieš dialektinį materializmą, kurį jis laikė mokymu, ekonominiam «veiksniui» paaugojančiu visus kitus ir niekais paverčiančiu asmenybės vaidmenį istorijoje. «Garbingajam sociologui» nė nedingtelėjo, kad dialektiniam materializmui svetimas «veiksmų» požiūris ir kad, tikrai visiškai nesugebant logiškai mąstyti, jame galima įžiūrėti vadinamojo *kvietizmo* pateisinimą. Beje, reikia pažymėti, kad šioje «garbingojo sociologo» klaidoje nėra nieko originalaus: ją darė, daro ir, veikiausiai, dar ilgai darys daugelis ir daugelis kitų...

Materialistams imta prikaišioti polinkį į «kvietizmą» jau tada, kai jie dar nebuvo susidarę dialektinės pažiūros į gamtą ir į istoriją. Nesigilindami «į žiląją senovę», mes priminsime žinomojo anglų mokslininko Pristlio ginčą su Praisu. Nagrinėdamas Pristlio mokymą, Praisas, tarp kitko, įrodinėjo, kad materializmas nesuderinamas su laisvės sąvoka ir pašalina bet kokią asmenybės savaveiksmiškumą. Atsakydamas į tai, Pristlis rėmėsi gyvenimo patyrimu. «Aš nekalbu apie save patį, nors, žinoma, ir manęs negalima pavadinti nepaslankiausiu iš visų gyvūnų (am not the most torpid and lifeless of all animals); bet aš jus klausiu: kur jūs rasite daugiau minties energijos, daugiau aktyvumo, daugiau jėgos ir atkaklumo siekiant svarbiausiųjų tikslų, negu mokymo apie būtinumą pasekėjų tarpe»? Pristlis turėjo galvoje religinę demokratinę anuomet va-

dinamųjų christian necessarians* sektą³. Nežinome, ar tikrai ji buvo tokia veikli, kaip kad galvojo jai priklausęs Pristlis. Bet tai ir nesvarbu. Visiškai neabejotina ta aplinkybė, kad materialistinė pažiūra į žmogaus valią puikiai sugyvena su energingiausia veikla praktikoje. Lansonas⁴ pažymi, kad «visos doktrinos, kėlusios žmogaus valiai didžiausius reikalavimus, iš principo teigė valios bejėgiškumą; jos neigė laisvę ir pajungė pasaulį fatalizmui»**. Lansonas yra neteisus, manydamas, kad bet koks vadinamosios valios laisvės neigimas priveda prie fatalizmo; bet tai nesukliudė jam pastebėti nepaprastai įdomų istorinį faktą: iš tikrųjų, istorija rodo, kad net fatalizmas ne tik ne visuomet trukdo energingą veikimą praktikoje, bet, priešingai, tam tikrose epochose buvo *psichologiškai būtinas tokio veikimo pagrindas*. Įrodymui nurodysime puritonus, savo energija pralenkusius visas kitas partijas XVII amžiaus Anglijoje, ir Mahometo pasekėjus, per trumpą laiką pajungusius savo valdžiai didžiulę žemės juostą nuo Indijos iki Ispanijos. Labai klysta tie, kurių nuomone tereikia mums tik įsitikinti neišvengiamu tam tikros eilės įvykių prasidėjimu, kad mes netektume bet kurios psichologinės galimybės jam padėti ar priešintis***.

Čia viskas priklauso nuo to, ar mano paties veikla sudaro būtiną grandį būtinų įvykių grandinėje. Jeigu taip, tai

* XVIII amžiaus prancūzų būtų labai nustebinęs toks materializmo ir religinės dogmatikos derinys. Anglijoje jis niekam neatrodė keistas. Pats Pristlis buvo labai religingas žmogus. Kiek miestų, tiek papročių.

** Žr. jo «Prancūzų literatūros istorijos» rusiškąjį vertimą, I t., 511 psl.

*** Yra žinoma, kad, pagal Kalvino mokymą, visi žmonių poelgiai yra dievo iš anksto nulemti. Praedestinationem vocamus aeternum Dei decretum, quo apud se constitutum habuit, quod de uno quoque homine fieri valet. (Lemti mes vadiname dievo sprendimą, kuriuo jis yra nustatęs, kas turi neišvengiamai įvykti su atskiru žmogumi. *Red.*). (Institutio, lib. III, cap. 5). Pagal tą patį mokymą, dievas išrenka kai

tuo mažiau aš svyruoju ir tuo ryžtingiau veikiu. Ir čia nėra nieko nuostabaus: kai mes sakome, kad tam tikra asmenybė savo veiklą laiko būtina grandimi būtinų įvykių grandinėje, tai reiškia, tarp kitko, kad valios laisvės nebuvimas jai yra tolygus visiškai *nesugebėjimui neveikti* ir kad jis, tas valios laisvės nebuvimas, atsispindi jos sąmonėje kaip *negalėjimas elgtis kitaip, negu ji elgiasi*. Tai kaip tik foji psichologinė nuotaika, kuri gali būti išreikšta garsiaisiais Liuterio žodžiais: «Hier stehe ich, ich kann nicht anders»*, ir kurios dėka žmonės parodo niekuo nenuramdomą energiją, atlieka nuostabiausius žygdarbius. Ši nuotaika buvo nežinoma Hamletui: dėl to jis ir tesugebėjo vien verkšlenti ir reflektuoti. Ir dėl to Hamletas niekad nesusitaikytų su filosofija, pagal kurią laisvė tėra įsisąmonintas būtinumas. Fichtė teisingai pasakė: «*koks žmogus, tokia ir jo filosofija*».

II

Kai kas pas mus rimtai pažiūrėjo į Štamlerio⁵ pastabą dėl tariamai neišsprendžiamo prieštaravimo, kuris esąs būdingas vienam iš Vakarų Europos socialinių-politinių mokymų. Mes turime galvoje žinomąjį mėnulio užtemimo pavyzdį. Iš tikrųjų tai patį absurdiškiausias pavyzdys. Į tų sąlygų, kurių derinys būtinas mėnulio užtemimui, skaičių žmogaus veikla nieku būdu neįeina ir negali įeiti, ir jau vien dėl to partija mėnulio užtemimui remti galėtų atsirasti tikrai bepročių namuose. Bet jeigu žmogaus veikla ir

kuriuos iš savo tarnų neteisingai engiamoms tautoms išvaduoti. Toks buvo Mozė, Izraelio tautos išvadotojas. Iš visko matyti, kad tokiu pat dievo įrankiu laikė save ir Kromvelis; jis visuomet ir, veikiausiai, visiškai nuoširdžiai įsitikinęs, savo veiksmus vadino dievo valios vaisiumi. Visi tie veiksmai buvo *jam iš anksto nudažyti būtinumo spalva*. Tai ne tik nekludė jam siekti pergalės po pergalės, bet suteikė tam jo siekimui nenuramdomą jėgą.

* «Čia aš stoviu, aš negaliu kitaip». *Red.*

įeitų į minėtų sąlygų skaičių, tai į mėnulio užtemimo partiją nestotų niekas iš tų, kurie, labai norėdami jį matyti, tuo pat metu būtų įsitikinę, jog jis būtinai įvyks *ir be jų pagalbos*. Šiuo atveju jų «kvietizmas» tebutų tik susilaikymas nuo *nereikalingo, t. y. nenaudingo veikimo* ir neturėtų nieko bendro su tikru kvietizmu. Kad mėnulio užtemimo pavyzdys nustotų buvęs beprasmis mūsų nagrinėjamu atveju, aukščiau nurodytai partijai reiktų jį visiškai pakeisti. Reiktų įsivaizduoti, kad mėnulis turi sąmonę ir kad toji jo padėtis dangaus erdvėje, kurios dėka įvyksta jo užtemimai, jam atrodo esanti jo valios apsisprendimo vaisius ir ne tik teikia jam didžiulį malonumą, bet ir besąlygiškai reikalinga dorovinei jo ramybei, o dėl to jis visada aistringai siekia užimti tą padėtį*. Visa tai įsivaizdavus, reiktų paklausti save: ką jaustų mėnulis, jeigu jis pagaliau atrastų, jog iš tikrųjų ne jo valia ir «idealai» apsprendžia jo judėjimą dangaus erdvėje, o atvirkščiai — jo judėjimas apsprendžia jo valią ir jo «idealus». Pagal Štamlerį išeina, kad toks atradimas būtinai padarytų jį nesugebantį judėti, jeigu jis neišsikapanotų iš bėdos su kokio nors loginio prieštaravimo pagalba. Bet toks spėliojimas visiškai niekuo nepagrįstas. Šis atradimas galėtų būti vienu iš blogos mėnulio nuotaikos, dorovinio jo nesutarimo su pačiu savimi, jo «idealų» prieštaravimo mechaninei tikrovei *formalių* pagrindų. Bet kadangi mes tariame, kad *aplamai visą* «psichinę mėnulio būseną» galų gale sąlygoja jo judėjimas, tai judėjime reiktų ieškoti ir dvasinio jo pakrikimo priežasties. Atidžiai įsižiūrėjus į reikalą, gal būt, pasirodytų, kad kai mėnulis yra

* «C'est comme si l'aiguille aimantée prenait plaisir de se tourner vers le nord car elle croirait tourner indépendamment de quelque autre cause, ne s'apercevant pas des mouvements insensibles de la matière magnétique». *Leibnitz*, Théodicée, Lausanne, MDCCLX, p. 598. («Tai tas pats, lyg magnetinė rodyklė pati jaustų malonumą suktis į šiaurę, nepastebėdama mažai juntamo magnetizmo veikimo ir manydama, jog ji sukasi nepriklausomai nuo kokios nors priežasties». *Leibnicias*, Teodicėja: *Red.*).

apogėjuje, jis sielojasi dėl to, kad jo valia nėra laisva, o perigėjuje ta pati aplinkybė jam yra naujas formalus dorovinės palaimos ir dorovinio žvalumo šaltinis. Gal būt, išeitų ir atvirkščiai: gal būt, pasirodytų, kad ne perigėjuje, o apogėjuje jis randa priemonę laisvei sutaikinti su būtinumu. Bet kaip bebūtų, neabejotina, kad toks sutaikinimas visiškai galimas, kad būtinumo supratimas puikiai sugyvena su energingiausiu veikimu praktikoje. Bent taip būdavo ligi šiol istorijoje. Žmonės, neigę valios laisvę, dažnai pralengdavo visus savo amžininkus savosios valios jėga ir keldavo jai didžiausių reikalavimų. Tokių pavyzdžių daug. Jie visiems žinomi. Pamiršti juos, kaip, matyti, pamiršta Štamleris, galima tik sąmoningai nenorint matyti istorinės tikrovės tokios, kokia ji yra. Toks nenoras labai stiprus, pavyzdžiui, mūsų subjektyvistų ir kai kurių vokiečių filisterių tarpe. Bet filisteriai ir subjektyvistai yra ne žmonės, o paprastos *šmėklos*, kaip kad pasakytų Belinskis.

Tačiau panagrinėkime nuodugniau tą atvejį, kai paties žmogaus veiksmai — buvusieji, dabartiniai arba būsimieji — atrodo jam ištisai nudažyti būtinumo spalva. Mes jau žinome, kad šiuo atveju žmogus,— laikydamas save dievo pasiuntiniu, kaip Mahometas, niekuo neišvengiamo likimo išrinktuoju, kaip Napoleonas, arba niekuo nenugalimos istorinio judėjimo jėgos reiškėju, kaip kai kurie XIX amžiaus visuomenės veikėjai,— parodo beveik gaivališką valios jėgą, griaudamas, kaip kortų namelius, visas kliūtis, kurias jo kelyje stato įvairių apskričių Hamletai ir Hamletukai*.

* Pateiksime dar vieną pavyzdį, vaizdžiai rodantį, kaip stipriai jaučia šios kategorijos žmonės. Feraro hercogienė Renė (Liudviko XII duktė) laiške savo mokytojui Kalvinui sako: «Ne, aš nepamiršau to, ką jūs man rašėte: kad Dovydas mirštamai neapkentė dievo priešų; ir aš pati niekad kitaip nesielsiu; nes jeigu aš žinočiau, kad karalius, mano tėvas, ir karalienė, mano motina, ir velionis viešpats mano vyras (feu monsieur mon mari) ir visi mano vaikai buvę dievo atstumti, aš imčiau jų mirštamai neapkęsti ir norėčiau, kad jie patektų į pragarą», ir t. t. Kokią baisią, viską triuškinančią energiją galėjo parodyti žmonės, jautę tokius jausmus! O juk tie žmonės neigė valios laisvę.

Bet mus šis atvejis dabar domina iš kitos pusės, ir štai, būtent, iš kurios pusės. Kai mano valios nelaisvės supratimas man pasirodo tik kaip visiškas subjektyvus ir objektyvus negalimumas elgtis kitaip, negu aš elgiuosi, ir kai tam tikri mano veiksmai tuo pat metu yra man labiausiai pagėidaujami iš visų galimų veiksmų, tada būtinumas mano sąmonėje sutapatinamas su laisve, o laisvė su būtinumu, ir tada aš nesu laisvas tik ta prasme, *kad negaliu pažeisti tos laisvės ir būtinumo tapatybės; negaliu jų priešpastatyti vieno antram; negaliu pasijausti būtinumo suvaržytas. Bet toks laisvės nebuvimas kartu yra pilniausias jos pasireiškimas.*

Zimelis⁶ sako, kad laisvė visada yra laisvė nuo ko nors ir kad ten, kur laisvė nesuprantama kaip susaistymo priešybė, ji neturi prasmės. Tai, žinoma, taip. Bet, remiantis šia mažyte elementaria tiesa, negalima paneigti to teiginio, sudarančio vieną iš genialiausių kada nors filosofinės minties padarytų atradimų, kad laisvė yra įsisąmonintas būtinumas. Zimelio apibrėžimas per daug siauras: jis teliečia laisvę nuo išorinio varžymo. Kol kalbama tik apie tokius varžymus, sutapatinti laisvę su būtinumu būtų nepaprastai komiška: vagis nėra laisvas ištraukti jums iš kišenės naują nosinę, jeigu jūs kliudote jam tai padaryti ir kol jis vienaip ar kitaip neįveikė jūsų pasipriešinimo. Tačiau, be šitos elementarios ir paviršutiniškos laisvės sąvokos, yra kita, nepalyginamai gilesnė. Ši sąvoka visai neegzistuoja žmonėms, nesugebantiems filosofškai mąstyti, o žmonės, sugebantieji taip mąstyti, ją prieina tik tada, kai jiems pavyksta atsikratyti dualizmu ir suprasti, kad tarp subjekto, iš vienos pusės, ir objekto — iš antros, visai nėra tos prarajos, kurią taria esant dualistai.

Rusų subjektyvistas savo utopinius idealus priešpastato mūsų kapitalistinei tikrovei ir neina toliau tokio priešpastatymo. Subjektyvistai⁷ įklimpo *dualizmo* baloje. Vadina mūsų rusų «mokinių»⁸ idealai nepalyginamai mažiau

panašūs į kapitalistinę tikrovę, negu subjektyvistų idealai. Bet, nepaisant to, «mokiniai» sugebėjo rasti tiltą, jungiantį idealus su tikrove. «Mokiniai» pakilo iki *monizmo*. Jų nuomone, kapitalizmas savo paties vystymosi eiga atves į savo paties paneigimą ir į jų — rusų, o ir ne vien tik rusų, «mokinių» — idealų įgyvendinimą. Tai istorinis *būtinumas*. «*Mokinys*» yra vienas iš to būtinumo įrankių ir negali juo nebūti, tiek dėl savo visuomeninės padėties, tiek ir dėl savo protinio bei dorovinio charakterio, kurį sukūrė toji padėtis. Tai taip pat yra *būtinumo pusė*. Bet jei jo visuomeninė padėtis išugdė jam kaip tik šitokį, o ne kitokį charakterį, jis ne tik yra būtinumo įrankis ir ne tik negali juo nebūti, bet ir *aistringai nori* ir *negali nenorėti* būti. Tai — *laisvės pusė* ir, be to, laisvės, išaugusios iš būtinumo, t. y., teisingiau pasakius, — tai laisvė, susitapatinusi su būtinumu, tai — būtinumas, virtęs laisve*. Tokia laisvė taip pat yra laisvė nuo tam tikro suvaržymo; ji taip pat priešinga tam tikram susaistymui: gilūs apibrėžimai nepa-neigia paviršutiniškų, bet, papildydami juos, išlaiko juos savyje. Bet apie kokį gi suvaržymą, apie kokį susaistymą galima kalbėti šiuo atveju? Tai aišku: apie tą dorovinį suvaržymą, kuris stabdo dualizmu neatsikračiusių žmonių energiją; apie tą susaistymą, nuo kurio kenčia žmonės, nemokėję permesti tilto per prarają, skiriančią idealus nuo tikrovės. Kol asmenybė neiškovojo šios laisvės drąsiomis filosofinės minties pastangomis, ji dar ne visiškai priklauso pati sau ir savo pačios dorovinėmis kančiomis moka gėdingą duoklę jai besipriešinančiam išoriniam būtinumui. Bet užtat ta pati asmenybė gimsta nau-

* «Die Notwendigkeit wird nicht dadurch zur Freiheit, dass sie verschwindet, sondern dass nur ihre noch innere Identität manifestiert wird». Hegel, Wissenschaft der Logik. Nürnberg 1816, Zweites Buch, S. 281. («Būtinumas tampa laisve ne dėl to, kad jis išnyksta, o tik dėl to, kad jo kol kas dar vidinė tapatybė pasireiškia...» [Hegelis, Raštai, V t., Socekiz, 1937, 693 psl.] Red.).

jam, pilnam, jai iki tol nežinomam gyvenimui, vos tik ji nusimeta nuo savęs to kankinamo ir gėdingo suvaržymo jungą, ir jos *laisva* veikla taps *sąmoninga* ir *laisva būtinumo* išraiška*. Tada ji tampa didžia visuomenine jėga, ir tada jau niekas negali jai sutrukdyti ir niekas nesusitrukdyti

I klastingą neteisybę
Trenkti dievo griauštinu...

III

Dar kartą: tam tikro reiškinių sąlygiško būtinumo supratimas gali tik sustiprinti energiją žmogaus, kuris pritaria jam ir laiko save viena iš tų reiškinių sukeliančių jėgų. Jeigu toks žmogus sudėtų rankas, supratęs jo būtinumą, jis tuo parodytų blogai mokąs aritmetiką. Iš tikrųjų, tarkime, kad reiškinys *A* būtinai turi įvykti, jeigu bus tam tikra sąlygų suma *S*. Jūs man įrodėte, kad ta suma iš dalies jau yra, o iš dalies bus tam tikru laiku *T*. Įsitikinęs tuo, aš,— žmogus, pritariąs reiškiniui *A*,— sušunku: «Kaip tai gerai» ir virštu miegoti iki pat džiugios jūsų išpranašauto įvykio dienos. Kas gi iš to išeis? Štai kas. Jūsų apskaičiavimu, į sumą *S*, būtiną, kad įvyktų reiškinys *A*, įėjo *taip pat ir mano veikla*, lygi, tarkime, *a*. Kadangi aš užmigau, tai momentu *T* palankių tam reiškiniui įvykti sąlygų suma bus jau ne *S*, bet *S — a*, o tai pakeičia padėtį. Gal būt, mano vietą užims kitas žmogus, kuris taip pat buvo beveik neveiklus, bet kurį išganingai paveikė mano apatijos, pasirodžiusios jam labai papiktinama, pavyzdys. Tokiu atveju jėgą *a* atstos jėga *b*, ir jeigu *a* lygu *b* ($a=b$), tai sąlygų,

* Tas pats senasis Hegelis kitoje vietoje puikiai sako: «Die Freiheit ist dies, Nichts zu wollen als sich». Werke, B. 12, S. 98. (Philosophie der Religion). («Laisvė yra ne kas kita, kaip paties savęs teigimas». *Red.*).

padedančių įvykti A , suma pasiliks lygi S , ir reiškiny A vis dėlto įvyks tuo pačiu momentu T .

Bet jeigu mano jėgos negalima pripažinti lygia nuliui, jeigu aš vikrus ir gabus darbuotojas ir jeigu manęs niekas nepakeitė, tai mes jau nebeturėsime pilnos sumos S , ar reiškiny A įvyks vėliau, negu mes spėjame, arba ne taip pilnai, kaip mes laukėme, arba visiškai neįvyks. Tai aišku kaip diena, ir jeigu aš to nesuprantu, jeigu aš manau, kad S pasilieka S ir po mano išdavystės, tai vien tik dėl to, kad nemoku skaičiuoti. Bet ar aš vienas nemoku skaičiuoti? Jūs, pranašavęs man, kad suma S būtinai bus momentu T , nenumatėte, kad aš gulsiu miegoti tuojau pat po savo pasikalbėjimo su jumis; jūs buvote įsitikinę, kad aš ligi galo liksiu geras darbuotojas; jūs mažiau patikimą jėgą palaikėte patikimesne. Vadinasi, jūs irgi blogai apskaičiavote. Bet tarkime, kad jūs niekur nesuklydote, kad jūs į viską atsižvelgėte. Tada jūsų apskaičiavimas įgaus tokį pavidalą: jūs sakote, kad momentu T bus suma S . Į šią sąlygų sumą įeis, kaip *neigiamas dydis*, mano išdavystė; čia įeis, kaip *teigiamas dydis*, ir tas drąsinantis poveikis, kurį daro stiprios dvasios žmonėms įsitikinimas, kad jų siekimai ir idealai yra objektyvaus būtinumo subjektyvi išraiška. Tokiu atveju suma S tikrai bus jūsų nužymėtu laiku, ir reiškiny A įvyks. Atrodo, kad tai aišku. Bet jeigu aišku, tai kodėl gi, tiesą sakant, mane sujaudino mintis apie reiškinio A neišvengiamumą? Kodėl man pasirodė, kad jis smerkia mane neveiklumui? Kodėl, samprotaudamas apie jį, aš pamiršau paprasčiausias aritmetikos taisykles? Tur būt, dėl to, kad dėl mano auklėjimo aplinkybių aš jau labai smarkiai siekiau nieko neveikti ir mano pasikalbėjimas su jumis buvo lašas, perpildęs to girtino siekimo taurę. Štai ir viskas. *Tik šia prasme,— dingsties mano doroviniam ištižimui ir netinkamumui išryškėti prasme,— figūravo čia būtinumo supratimas.* O to ištižimo priežastimi jo laikyti niekaip negalima: priežastis ne jis, o mano auklėjimo są-

lygos. Vadinasi... vadinasi,— aritmetika yra nepaprastai gerbtinas ir naudingas mokslas, kurio taisyklių neturi pamiršti net ponai filosofai,— ir net ypač ponai filosofai.

O kaip paveiks to reiškinių būtinumo supratimas stiprų žmogų, kuris jam *nepritaria ir priešinasi* jo įvykimui? Čia reikalas kiek pasikeičia. Labai galimas daiktas, kad jis *susilpnins* jo pasipriešinimo energiją. Bet kada to reiškinių priešininkai įsitikina jo neišvengiamumu? Kai jam palankios aplinkybės pasidaro labai gausios ir labai stiprios. Jo priešininkų supratimas, kad jo įvykimas neišvengiamas, ir jų energijos nusmukimas tėra tik jam palankių sąlygų jėgos pasireiškimas. Tokie pasireiškimai savo ruožtu įeina į tų palankių sąlygų skaičių.

Tačiau ne visų to reiškinių priešininkų pasipriešinimo energija sumažės. Kai kuriuose ji tik padidės dėl jo neišvengiamumo supratimo, virsdama *nevilties energija*. Istorija apamai, ir, skyrium imant, Rusijos istorija, teikia nemažai pamokomų šios rūšies energijos pavyzdžių. Mes tikimės, kad skaitytojas juos prisimins be mūsų pagalbos.

Čia mus nutraukia p. Karejevas⁹, kuris, nors, suprantama, ir nesutinka su mūsų pažūromis į laisvę ir būtinumą ir, be to, nepritaria mūsų palinkimui į stiprių žmonių «kraštutinumus», bet vis dėlto su pasitenkinimu sutinka mūsų žurnalo puslapiuose tą mintį, kad asmenybė gali būti didi visuomeninė jėga. Gerbiamasis profesorius džiaugsmingai sušunka: «Aš visada tai sakiau!» Ir tai teisinga. P. Karejevas ir visi subjektyvistai visada skyrė asmenybei labai žymų vaidmenį istorijoje. Ir buvo laikas, kai dėl to jiems labai pritardavo priešakinis jaunimas, veržęsis į kilnų darbą bendrai naudai ir todėl, natūralu, linkęs aukštai vertinti asmeninės iniciatyvos reikšmę. Bet iš esmės subjektyvistai niekuomet nemokėjo ne tik išspręsti, bet dargi ir teisingai pastatyti klausimo dėl asmenybės vaidmens istorijoje.

Jie «kritiškai mąstančių asmenybių» veiklą priešpastatydavo visuomeninio-istorinio judėjimo *dėsnių* įtakai ir tuo būdu kurdavo lyg ir naują veiksmų teorijos atmainą: kritiškai mąstančios asmenybės buvo *vienas* minėto judėjimo *veiksny*s, o *kitas* jo *veiksny*s buvo jo paties dėsniai. Dėl to susidarydavo labai didelis neatitikimas, kuriuo galima buvo tenkintis tik tol, kol veiklių «asmenybių» dėmesys buvo koncentruojamas į praktines aktualijas ir kol joms dėl to nebuvo laiko domėtis filosofiniais klausimais. Bet nuo to laiko, kai devintajame dešimtmetyje prasidėjęs apsimimas davė priverstinio laisvalaikio filosofiniams svarstymams tiems, kurie sugebėjo mąstyti, subjektyvistų mokymas ėmė braškėti braškėti ir net visai irti, panašiai kaip garsioji Akakijaus Akakijevičiaus milinė. Jokie lopai nepadėjo, ir mąstantieji žmonės ėmė vienas po kito išsižadėti subjektyvizmo, kaip aiškiai ir visiškai nepagrįsto mokymo. Tačiau, kaip kad visada tokiais atvejais būna, reakcija prieš jį kai kuriuos iš jo priešininkų atvedė į priešingą kraštutinumą. Jeigu kai kurie subjektyvistai, siekdami priskirti «asmenybei» kiek galima platesnį vaidmenį istorijoje, atsisakydavo istorinį žmonijos judėjimą pripažinti dėsningu procesu, tai kai kurie iš jų naujausių priešininkų, siekdami kiek galima geriau pabrėžti dėsningą to judėjimo pobūdį, matyti, buvo pasiryžę pamiršti, kad *istoriją kuria žmonės* ir kad *dėl to asmenybių veikla negali neturėti joje reikšmės*. Jie pripažino asmenybę *quantité négligeable**. Teoriškai toks kraštutinumas tiek pat neleistinas, kaip ir tas, kurį priėjo uoliausieji subjektyvistai. Aukoti *tezę antitezei* tiek pat nerimta, kaip ir pamiršti *antitezę dėl tezės*. Teisingas požiūris bus rastas tik tada, kai mes sugebėsime sujungti *sintezėje* jose esančius tiesos momentus**.

* Nereikšmingas, antraeilis dalykas. *Red.*

** Sintezės siekimu mus pralenkė tas pats p. Karejevas. Bet, deja, jis nenuėjo toliau supratimo tos tiesos, kad žmogus susideda iš sielos ir kūno.

IV

Mus seniai domina šis uždavinys, ir mes jau seniai norėjome pakviesti skaitytoją imtis jo drauge su mumis. Bet mus sulaikydavo kai kurie būkštavimai: mes manėme, kad, galimas daiktas, mūsų skaitytojai jau išsisprendė jį sau ir mūsų pasiūlymas bus pavėluotas. Dabar mums jau nebėra tokių būkštavimų. Mus nuo jų išvadavo vokiečių istorikai. Mes tai sakome rimtai. Reikalas tas, kad pastaruoju metu vokiečių istorikų tarpe vyko gana karštas ginčas dėl didžiųjų žmonių istorijoje. Vieni buvo linkę politinę tokių žmonių veiklą laikyti svarbiausia ir kone vienintele istorinio vystymosi varomąja jėga, o kiti teigė, kad tokia pažiūra yra vienašališka ir kad istorijos mokslas turi turėti galvoje ne tik didžiųjų žmonių veiklą ir ne tik politinę istoriją, bet apamai visą istorinio gyvenimo visumą (das Ganze des geschichtlichen Lebens). Vienas iš šios pastarosios krypties atstovų buvo Karlas Lamprechtas¹⁰, autorius *«Vokiečių tautos istorijos»*, kurią į rusų kalbą išvertė p. P. Nikolajevas. Priešininkai kaltino Lamprechtą *«kolektyvizmu»* ir materializmu, jį — horribile dictu! — net prilygino *«socialdemokratiniams ateistams»*, kaip pasakė jis, baigdamas ginčą. Kai mes susipažinome su jo pažiūromis, pamatėme, kad kaltinimai, iškelti vargšui mokslininkui, buvo visiškai nepagrįsti. Kartu mes įsitikinome, kad dabartiniai vokiečių istorikai negali išspręsti klausimo dėl asmenybės vaidmens istorijoje. Tada mes tarėme turį teisę manyti, kad jis ligi šiol lieka neišspręstas ir kai kuriems rusų skaitytojams ir kad dėl jo ir dabar dar galima kai ką pasakyti, kas teoriškai ir praktiškai nėra visiškai neįdomu.

Lamprechtas surinko ištisą kolekciją (eine artige Sammlung, kaip jis sako) įžymių valstybės žmonių pažiūrų į jų pačių veiklos santykį su ta istorine aplinka, kurioje ji vyko; bet savo polemikoje jis kol kas apsiribojo nurodymu į kai

* Baisu pasakyti! *Red.*

kurias *Bismarko* kalbas ir nuomones. Jis cituoja šiuos žodžius, geležinio kanclerio pasakytus Šiaurės Vokietijos reichstage 1869 metų balandžio 16 d.: «Mes negalime, ponai, nei ignoruoti praeities istorijos, nei kurti ateities. Aš norėčiau apsaugoti jus nuo to suklydimo, kurio dėka žmonės pavaro į priekį savo laikrodžius, įsivaizduodami, kad tuo jie paspartina laiko bėgimą. Paprastai labai perdedama mano įtaka tiems įvykiams, kuriais aš remiausi, bet vis dėlto niekam neateis į galvą reikalauti iš manęs, kad aš *kurčiau* istoriją. Tai būtų neįmanoma man net sąjungoje su jumis, nors, susijungę draugėn, mes galėtume priešintis visam pasauliui. Bet mes negalime kurti istorijos; mes turime laukti, kol ji susikurs. Mes nepaspartinsime vaisių nokimo tuo, kad pastatysime po jais lempą; o jei mes skinsime juos nenunokusius, tai tik sukliudysime jiems augti ir sugadinsime juos». Remdamasis Žoli liudijimu, Lamprechtas taip pat pateikia nuomones, kurias Bismarkas ne kartą išreiškė Prancūzijos—Prūsijos karo metu. Bendra jų prasmė vėlgi yra ta, kad «mes negalime kurti didžių istorinių įvykių, bet turime prisiderinti prie natūralios dalykų eigos ir apsiriboti užsitikrinimu sau to, kas jau pribrendo». Lamprechtas čia įžiūri gilią ir pilną tiesą. Jo nuomone, šiuolaikinis istorikas negali kitaip galvoti, jeigu tik moka įžvelgti į įvykių gelmę ir neapriboti savo akiračio per daug trumpu laiko tarpu. Ar galėtų Bismarkas grąžinti Vokietiją į natūralinį ūkį? Tai būtų buvę jam neįmanoma net tuo metu, kai jis buvo savo galybės viršūnėje. Bendrosios istorinės sąlygos yra stipresnės už stipriausias asmenybės. Bendrasis jo epochos pobūdis yra didžiam žmogui *«empiriškai duotas būtinumas»*.

Taip samprotauja Lamprechtas, vadindamas savo pažiūrą *universalia*. Nesunku pastebėti silpnąją «universaliosios» pažiūros pusę. Pateiktosios Bismarko nuomonės labai įdomios kaip psichologinis dokumentas. Galima nepritarti buvusio Vokietijos kanclerio veiklai, bet negalima pasakyti,

kad ji būtų buvusi menka, kad Bismarkas pasižymėjo «kvietizmu». Juk tai apie jį sakė Lasalis: «reakcijos tarnai ne gražbyliai, bet duok dieve, kad pažanga turėtų daugiau tokių tarnų». Ir štai šis žmogus, kartais rodęs iš tiesų geležinę energiją, laikė save visiškai bejėgiu prieš natūralią dalykų eigą, matyti, žiūrėdamas į save, kaip į paprastą istorinio vystymosi įrankį; tai dar kartą parodo, kad galima matyti reiškinius būtinumo šviesoje ir tuo pat metu būti labai energingu veikėju. Bet tik šiuo atžvilgiu ir įdomios Bismarko nuomonės; o atsakymu į klausimą dėl asmenybės vaidmens istorijoje jų laikyti negalima. Bismarko žodžiais tariant, įvykiai kuriasi patys savaime, o mes tegalime sau užtikrinti tik tai, ką jie paruošia. Bet kiekvienas «užtikrinimo» aktas taip pat yra istorinis įvykis: kuo gi tokie įvykiai skiriasi nuo tų, kurie kuriasi patys savaime? Iš tikrųjų beveik kiekvienas istorinis įvykis kartu yra ir jau nuno-kusių ankstesniojo vystymosi vaisių «užtikrinimas» kam nors ir viena iš grandžių tos įvykių grandinės, kuri paruošia ateities vaisius. Kaipgi galima «užtikrinimo» aktus priešpastatyti natūraliai dalykų eigai? Bismarkas, matyti, norėjo pasakyti, kad istorijoje veikiančios asmenybės ir asmenybių grupės niekad nebuvo ir niekad nebus visagalės. Tai, suprantama, yra nė kiek neabejotina. Bet mes vis dėlto norėtume žinoti, nuo ko priklauso jų,— žinoma, toli gražu ne visagalė,— jėga; kokiomis aplinkybėmis ji didėja ir kokiomis — mažėja. Į šiuos klausimus neatsako nei Bismarkas, nei jo žodžius cituojantis mokytojas «universaliosios» pažiūros į istoriją gynėjas.

Tiesa, Lamprechto raštuose pasitaiko ir aiškesnių citatų*. Pavyzdžiui, jis cituoja šiuos Mono, vieno iš žymiausių šiuolaikinio istorijos mokslo atstovų Prancūzijoje, žodžius: «Istorikai per daug įprato ypatingą dėmesį kreipti į puikius,

* Neliesdami kitų filosofinių-istorinių Lamprechto straipsnių, mes čia turėjome ir turėsime galvoje jo straipsnį «Der Ausgang des Geschichtswissenschaftlichen Kampfes», «Die Zukunft», 1897, Nr. 44.

garsius ir efemerinius žmonių veiklos pasireiškimus, į didžius įvykius ir į didžius žmones, užuot vaizdavę didžius ir lėtus judėjimus ekonominių sąlygų ir socialinių institucijų, sudarančių tikrai įdomią ir nepraeinančią žmonijos vystymosi dalį,— tą dalį, kuri tam tikru mastu gali būti suvesta į dėsnius ir iki tam tikro laipsnio tiksliai išanalizuota. Iš tikrųjų, svarbūs įvykiai ir asmenybės yra svarbūs kaip tik kaip įvairių nurodyto vystymosi momentų ženklai ir simboliai. O daugumas įvykių, vadinamų istoriniais, taip santykiauja su tikrąja istorija, kaip su giliu ir nuolatinio potvynių ir atoslūgių judėjimu santykiauja bangos, kurios atsiranda jūros paviršiuje, minutę žėri ryškia šviesos ugnimi, o paskui sudūžta į smėlėtą krantą, nieko nepalikdamos po savęs». Lamprechtas pareiškia, kad jis pasiryžęs pasirašyti po kiekvienu iš tų Mono žodžių. Yra žinoma, kad vokiečių mokslininkai nemėgsta sutikti su prancūzų, o prancūzai su vokiečių mokslininkais. Todėl belgų istorikas Pirenas su ypatingu pasitenkinimu pabrėžė žurnale «Revue historique» šį istorinių Mono pažiūrų sutapimą su Lamprechto pažiūromis. «Šis sutarimas labai reikšmingas,— pastebėjo jis.—Jis, matyti, įrodo, kad ateitis priklauso naujoms istorinėms pažiūroms».

V

Mes nepritariame malonioms Pireno viltims. Ateitis negali priklausyti neiškioms ir neapibrėžtoms pažiūroms, o kaip tik tokios yra Mono ir ypač Lamprechto pažiūros. Žinoma, negalima nesveikinti tos krypties, kuri svarbiausiu istorijos uždaviniu paskelbia visuomeninių institucijų ir ekonominių sąlygų studijavimą. Šis mokslas pasistūmęs toli į priekį, kai jame galutinai įsitvirtins tokia kryptis. Bet, pirma, Pirenas klysta, laikydamas šią kryptį nauja. Ji istorijos moksle atsirado jau XIX šimtmečio trečiajame dešimtmetyje: Gizo, Minjė, Ogiustenas Tjeri, o vėliau Tokvilis ir

kiti buvo puikūs ir nuoseklūs jos atstovai. Mono ir Lamprechto pažiūros tėra tik silpna seno, bet labai puikaus originalo kopija. Antra, kad ir kokios gilios buvo savo laikui Gizo, Minjės ir kitų prancūzų istorikų pažiūros, jose daug kas liko neišaiškinta. Jose nėra tikslaus ir pilno atsakymo į klausimą dėl asmenybių vaidmens istorijoje. O istorijos mokslas, iš tikrųjų, turi jį išspręsti, jeigu jo atstovams lemta išsivaduoti iš vienašališkos pažiūros į savo dalyką. Ateitis priklauso tai mokyklai, kuri geriausiai išspręs, tarp kitko, ir šį klausimą.

Gizo, Minjės ir kitų šios krypties istorikų pažiūros atsirado kaip reakcija prieš aštuonioliktojo amžiaus istorines pažiūras ir sudaro jų *antitezę*. Aštuonioliktajame amžiuje žmonės, domėjęsi istorijos filosofija, viską suvedavo į *sąmoningą asmenybių veiklą*. Tiesa, buvo ir tada išimčių iš bendros taisyklės: antai, Viko, Monteskjės ir Herderio¹¹ filosofinis-istorinis akiratis buvo kur kas platesnis. Bet mes nekalbame apie išimtis; o didžiulė aštuonioliktojo amžiaus mąstytojų dauguma į istoriją žiūrėjo kaip tik taip, kaip mes sakėme. Šiuo atžvilgiu labai įdomu dabartiniu metu perskaityti, pavyzdžiui, Mably¹² istorinius veikalus. Mably atrodo, kad Minas ištisai sukūrė kretiečių socialinį-politinį gyvenimą ir papročius, o Likurgas padarė panašią paslaugą Spartai. Jeigu spartiečiai «niekino» materialinį turtą, tai už tai jie turi būti dėkingi kaip tik Likurgui, kuris «nusileido, taip sakant, į savo bendrapiliečių širdies gelmę ir ten nuslopino turtų pamėgimo užuomazgas» (*descendit pour ainsi dire jusque dans le fond du coeur des citoyens etc.*)*. O jeigu spartiečiai vėliau paliko kelią, kurį jiems nurodė išmintingasis Likurgas, tai dėl to buvo kaltas Lizandras, įtikinęs juos, kad «nauji laikai ir naujos aplinkybės reikalauja iš jų naujų taisyklių ir naujos politikos»**. Tyrinėjimai,

* Žr. Oeuvres complètes de l'abbé de Mably, Londres 1789, tome quatrième, p. 3, 14—22, 34 et 192.

** Žr. ten pat, p. 109.

parašyti tokiu požiūriu, turėjo labai mažai ką bendro su mokslu ir buvo rašomi, kaip pamokslai, tik iš jų išplaukiančių dorovinių «pamokų» dėlei. Prieš tokias pažiūras ir sukilo restauracijos laikų prancūzų istorikai¹³. Po sukrečiančių XVIII amžiaus pabaigos įvykių jau visiškai nebegalima buvo galvoti, kad istorija yra reikalas daugiau ar mažiau įžymių ir daugiau ar mažiau kilnių bei apsišvietusių asmenybių, kurios savavališkai įteigia neapsišvietusiai, bet paklusniai masei tuos ar kitus jausmus bei sąvokas. Be to, tokia istorijos filosofija piktino plebėjišką buržuazijos teorikų išdidumą. Čia pasireiškė tie patys jausmai, kurie pasirodė dar XVIII amžiuje, atsirandant buržuazinei dramai. Tjeri kovoje su senomis istorinėmis pažiūromis naujojo, tarp kitko, tuos pačius argumentus, kuriuos Bomaršė¹⁴ ir kiti iškėlė prieš senąją estetiką*. Pagaliau dar taip neseniai Prancūzijos pergyventos audros labai aiškiai parodė, kad istorinių įvykių eigą apsprendžia toli gražu ne vien tik sąmoningi žmonių poelgiai; jau vien ši aplinkybė turėjo duoti mintį, kad tie įvykiai įvyksta veikiami kažkokio paslėpto būtinumo, veikiančio, panašiai kaip stichinės gamtos jėgos, akiai, bet pagal tam tikrus neperžengiamus dėsnius. Nepaprastai puikus,— nors iki šiol, kiek mes žinome, niekieno dar nenurodytas,— tas faktas, kad naujų pažiūrų į istoriją kaip į dėsningą procesą nuosekliausiai laikėsi restauracijos epochos prancūzų istorikai kaip tik veikaluose, skirtuose Prancūzijos revoliucijai. Tokie buvo, tarp kitko, Minjės ir Tjero veikalai. Šatobrianas naująją istorinę mokyklą pavadino *fatalistine*. Formuluodamas uždavinius, kuriuos ji kėlė tyrinėtojui, jis sakė: «Ši sistema reikalauja, kad istorikas be pasipiktinimo pasakotų apie baisiausius žvėriškumus, be meilės kalbėtų apie tauriausias dorybes ir

* Palygink pirmąjį iš laišku apie «Prancūzijos istoriją» su «Essai sur le genre dramatique sérieux» Bomaršės Oeuvres complètes pirmajame tome.

savo lediniu žvilgsniu matytų visuomeniniame gyvenime tik pasireiškiamą nenugalimų dėsnių, dėl kurių kiekvienas reiškiny s įvyksta kaip tik taip, kaip jis neišvengiamai turėjo įvykti>*. Tai, žinoma, neteisinga. Naujoji mokykla visai nereikalavo iš istoriko bešališkumo. Ogiustenas Tjeri net stačiai pareiškė, kad politinės aistros, miklindamos tyrinėtojo protą, gali būti galinga priemonė tiesai atskleisti**. Ir pakanka bent kiek susipažinti su istoriniais Gizo, Tjero arba Minjės veikalais, kad pamatytume, jog jie labai karštai prijautė buržuazijai, tiek jai kovojant su pasaulietine ir dvasine aristokratija, tiek ir jai siekiant nuslopinti atsirandančio proletariato reikalavimus. Bet nenuginčijama štai kas: naujoji istorinė mokykla atsirado XIX amžiaus trečiajame dešimtmetyje, t. y. tokiu laiku, kai aristokratija buvo jau buržuazijos nugalėta, nors ir mėgino dar susigrąžinti kai kurias iš senųjų savo privilegijų. Išdidus jų klasės pergalės supratimas reiškėsi visuose naujosios mokyklos istorikų samprotavimuose. O kadangi buržuazija riterišku jausmų švelnumu niekad nepasižymėjo, tai jos mokytojų atstovų samprotavimuose kartais reiškėsi žiauri pažiūra į nugalėtuosius. «Le plus fort absorbe le plus faible,— sako Gizo vienoje iš poleminių savo brošiūrų,— cela est de droit». (Stiprusis praryja silpnąjį, ir jis turi teisę į tai.) Ne mažiau žiauri jo pažiūra į darbininkų klasę. Štai šis žiaurumas, kartais įgaudavęs ramaus bešališkumo formą, ir suklaidino Šatobrianą. Be to, tada dar ne visai buvo aišku, kaip reikia suprasti istorinio judėjimo *dėsningumą*. Pagaliau naujoji mokykla galėjo pasirodyti fatalistinė kaip tik dėl to, kad, siekdama tvirtai laikytis dėsningumo požiūrio, ji

* Oeuvres complètes de Chateaubriand, Paris 1860, t. VII, p. 58. Rekomenduojame skaitytojų dėmesiui ir sekantį puslapį; galima pagalvoti, kad jį parašė p. Nik. Michailovskis.

** Zr. Considérations sur l'histoire de France, pridėti prie «Récits des temps Mérovingiens», Paris 1840, p. 72.

mažai tesidomėjo istorinėmis asmenybėmis*. Su tuo sunku buvo susitaikyti žmonėms, kuriuos išauklėjo istorinės aštuonioliktojo amžiaus idėjos. Prieštaravimai į naujuosius istorikus pasipylė iš visų pusių, ir tada prasidėjo ginčas, kuris, kaip mes matėme, nepasibaigė dar ir ligi šiol.

1826 m. sausio mėn. Sent-Bevas¹⁵ rašė «Globe» ryšium su Tjero** «Prancūzijos revoliucijos istorijos» penktojo ir šeštojo tomų pasirodymu: «Kiekvieną esamą minutę žmogus gali staigiu savo valios sprendimu įvesti į įvykių eigą naują, netikėtą ir kintamą jėgą, kuri gali jai suteikti kitą kryptį, bet kuri, tačiau, dėl savo kintamumo nesiduoda matuojama».

Nereikia galvoti, jog Sent-Bevas manė, kad «staigūs» žmogaus valios «sprendimai» tariamai atsirandą be jokios priežasties. Ne, tai būtų perdaug naivu. Jis tik teigė, kad protinės ir dorovinės savybės žmogaus, vaidinančio daugiau ar mažiau svarbų vaidmenį visuomenės gyvenime,— jo talentai, žinios, ryžtingumas ar neryžtingumas, drąsumas ar bailumas ir t. t. ir t. t., negali nedaryti pastebimos įtakos įvykių eigai ir baigčiai, o tuo tarpu šios savybės paaiškinamos ne vien tik bendraisiais liaudies vystymosi dėsniais: jos visuomet ir žymia dalimi susidaro veikiamos to,

* Straipsnyje, skirtame Minjės «Prancūzijos revoliucijos istorijos» 3-jam leidimui, Sent-Bevas taip apibūdino šio istoriko pažiūrą į asmenybes: «A la vue des vastes et profondes émotions populaires qu'il avait à décrire, au spectacle de l'impuissance et du néant où tombent les plus sublimes génies, les vertus les plus saintes, alors que les masses se soulèvent, il s'est pris de pitié pour les individus, n'a vu en eux pris isolement que faiblesse et ne leur a reconnu d'action efficace, que dans leur union avec la multitude». («Akivaizdoje plačių ir gilių liaudies bruzdėjimų, kuriuos jam reikėjo aprašyti, stebėdamas kilniausių genijų, švenčiausių dorybių bejėgiškumą ir menkumą masių sukilimo metu,— jis buvo apimtas gailėsčio asmenybėmis, nematė jose, skyrium imant, nieko, išskyrus silpnumą, ir nepripažino joms sugebėjimo imtis realių veiksmų kitaip, kaip išvien su mase». *Red.*).

** Visuose ankstesniuosiuose leidimuose klaidingai — Minjės. Pličanovo rankraštyje.— Tjero. *Red.*

ką galima pavadinti privataus gyvenimo atsitiktinumais. Pateiksime keletą pavyzdžių paaiškinti tai minčiai, kuri, kaip atrodo, beje, ir šiaip yra aiški.

Kare dėl Austrijos paveldėjimo¹⁶ Prancūzijos kariuomenė laimėjo keletą puikių pergalių, ir Prancūzija, matyti, galėjo pasiekti, kad Austrija perleistų gana didelę teritoriją dabartinėje Belgijoje; bet Liudvikas XV nereikalavo šio perleidimo, nes jis kariavo, jo žodžiais tariant, ne kaip pirklys, o kaip karalius, ir Aacheno taika nieko nedavė prancūzams¹⁷; o jeigu Liudvikas XV būtų buvęs kitokio charakterio, tai, gal būt, būtų padidėjusi Prancūzijos teritorija, o dėl to būtų kiek pasikeitusi ekonominio ir politinio jos vystymosi eiga.

Septynerių metų karą¹⁸ Prancūzija kariavo, kaip žinoma, jau sąjungoje su Austrija. Sakoma, kad ši sąjunga buvo sudaryta stipriame poveikyje ponios Pompadur¹⁹, kuri buvo nepaprastai patenkinta tuo, kad laiške jai išdidžioji Marija Teresė pavadino ją savo pussėsere ar savo brangia drauge (*bien bonne amie*). Todėl galima pasakyti, kad jeigu Liudvikas XV būtų buvęs griežtesnį papročių arba jeigu jis būtų mažiau pasidavęs savo favoričių įtakai, tai ponia Pompadur nebūtų turėjusi tokios įtakos įvykių eigai, ir jie būtų įgavę kitą kryptį.

Toliau. Septynerių metų karas Prancūzijai buvo nesėkmingas: jos generolai keletą kartų gėdingiausiai pralaimėjo. Iš viso jie elgėsi daugiau negu keistai. Rišeljė vertėsi plėšimu, o Subizas ir Brolji nuolatos kliudė vienas kitam. Antai, kai Brolji atakavo priešą ties Filinhauzenu, Subizas girdėjo patrankų šūvius, bet nenuėjo padėti draugui, kaip kad buvo sutarta ir kaip jis, be abejonės, turėjo padaryti, ir Brolji buvo priverstas pasitraukti*. Labai negabų Subizą globojo ta pati ponia Pompadur. Ir vėl galima pasakyti: jeigu Liudvikas XV būtų buvęs ne toks gašlus arba

* Kiti, beje, sako, kad kaltas buvo ne Subizas, o Brolji, kuris nelaukė savo draugo, nenorėdamas su juo dalytis pergalės šlove. Mums tai neturi jokios reikšmės, nes nė kiek nepakeičia reikalo.

jeigu jo favoritė nebūtų kišusis į politiką, tai įvykiai nebūtų taip nepalankiai susidėję Prancūzijai.

Prancūzų istorikai sako, kad Prancūzijai visai ir nereikėjo kariauti Europos žemyne, o reikėjo visas savo pastangas sutelkti jūroje, kad apgintų nuo Anglijos pasikėsinimo savo kolonijas. O jeigu ji pasielgė kitaip, tai čia vėl buvo kalta neišvengiamoji ponia Pompadur, norėjusi įtikti «savo brangiai draugei» Marijai Teresei. Septynerių metų karo dėka Prancūzija neteko geriausių savo kolonijų, o tai, be abejonės, smarkiai paveikė jos ekonominių santykių vystymąsi. Moters tuščios garbės siekimas čia iškyla mums kaip įtakingas ekonominio vystymosi «veiksny».

Ar reikia kitų pavyzdžių? Pateiksime dar vieną, gal būt, nuostabiausią. To paties Septynerių metų karo metu, 1761 m. rugpiūčio mėn. Austrijos kariuomenė, susijungusi su rusais Silezijoje, apsupo Fridrichą prie Štrigau. Jo padėtis buvo beviltiška, bet sąjungininkai delsė pulti, ir generolas Buturlinas, išstovėjęs ties priešu 20 dienų, net visai pasitraukė iš Silezijos, palikęs ten tiktai dalį savo pajėgų austrų generolui Laudonui paremti. Laudonas užėmė Šveidnicą, prie kurio stovėjo Fridrichas, bet šis pasisėkimas buvo nesvarbus. O jeigu Buturlinas būtų buvęs ryžtingesnio charakterio? Jeigu sąjungininkai būtų užpuolę Fridrichą, neleisdami jam apsikasti savo stovykloje? Galimas daiktas, kad jie būtų jį visiškai sumušę, ir jis būtų turėjęs paklusti visiems nugalėtojų reikalavimams. Ir tatai įvyko vos keletą mėnesių prieš tai, kai naujas atsitiktinumas, imperatorienės Jelizavetos mirtis, iš karto ir smarkiai pakeitė dalykų padėtį Fridrichui palankia prasme. Kyla klausimas, kas būtų buvę, jeigu Buturlinas būtų turėjęs daugiau ryžtingumo arba jeigu jo vietą būtų užėmęs žmogus, panašus į Suvorovą?

Nagrinėdamas istorikų-«fatalistų» pažiūras, Sent-Bevas išreiškė dar ir kitą samprotavimą, į kurį irgi reikia atkreipti dėmesį. Jau mūsų cituotame straipsnyje apie Minjės «Pran-

cūzijos revoliucijos istoriją» jis įrodinėjo, kad Prancūzijos revoliucijos eigą ir baigtį sąlygojo ne tik tos bendros priežastys, kurios ją sukėlė, ir ne tik tos aistros, kurias ji, savo ruožtu, kėlė, bet taip pat ir daugybė smulkių reiškinių, išslystančių iš tyrinėtojo dėmesio ir net visai neįeinančių į visuomeninių reiškinių, tiesą sakant, vadinamųjų, skaičių. «Tuo metu, kai veikė tos (bendrosios) priežastys ir tos (visuomeninių reiškinių sukeltos) aistros,— rašė jis,— fizinės ir fiziologinės gamtos jėgos taip pat nebuvo neveiklios: akmenį ir toliau veikė traukos jėga; kraujas nenustojo cirkuliavęs gyslose. Nejaugi nebūtų pasikeitusi įvykių eiga, jeigu, tarkime, Mirabo nebūtų miręs nuo karštligės; jeigu atsitiktinai nukritusi plyta arba apopleksijos smūgis būtų užmušęs Robespjerą; jeigu kulka būtų nukovusi Bonapartą? Ir nejaugi jūs ryšitės teigti, kad jų baigtis būtų buvusi ta pati? Jeigu būtų pakankamas skaičius atsitiktinumų, panašių į mano spėjimus, baigtis būtų galėjusi būti visiškai priešinga tai, kuri, jūsų nuomone, buvo neišvengiama. O juk aš turiu teisę suponuoti tokius atsitiktinumus, nes jų nepašalina nei revoliucijos bendrosios priežastys, nei šių bendrųjų priežasčių sukeltos aistros». Toliau jis pateikia žinomąją pastabą, kad istorija būtų vykusį visai kitaip, jeigu Kleopatros nosis būtų buvusi kiek trumpesnė, ir pabaigoje, pripažindamas, kad Minjės pažiūrai apginti galima labai daug pasakyti, jis dar kartą nurodo, kur glūdi šio autoriaus klaida: Minjė vien tik bendrųjų priežasčių veikimui priskiria tuos rezultatus, kuriems atsirasti taip pat padėjo daugybė kitų, smulkių, neaiškių ir nesuvokiamų priežasčių; jo griežtas protas lyg ir nenori pripažinti, jog esama tokių dalykų, kuriuose jis nemato tvarkos ir dėsningumo.

VI

Ar yra pagrįsti šie Sent-Bevo prieštaravimai? Atrodo, juose yra tam tikra tiesos dalis. Bet kokia gi, būtent? Kad ją nustatytume, iš pradžių išnagrinėsime tą mintį, jog

žmogus gali «staigiais savo valios sprendimais» įvesti į įvykių eigą naują jėgą, galinčią žymiai ją pakeisti. Mes pateikėme keletą pavyzdžių, kurie, kaip mums atrodė, gerai ją paaiškina. Įsigilinkime į tuos pavyzdžius.

Visiems žinoma, kad, viešpataujant Liudvikui XV, karyba Prancūzijoje vis labiau ir labiau smuko. Pasak Anri Marteno, Septynerių metų karo laikotarpiu Prancūzijos kariuomenė, paskui kurią visuomet vilkosi daugybė prostitučių, prekybininkų bei tarnų ir kurioje buvo trigubai daugiau gurguolės, arklų, negu jojamųjų, greičiau priminė Darijaus ir Kserkso kariuomenę, negu Tiurenio²⁰ ir Gustavo Adolfo armijas*. Archenholcas savojoje šio karo istorijoje sako, kad prancūzų karininkai, paskirti į sargybą, dažnai palikdavo jiems patikėtus postus, eidami pašokti kur nors kaimynystėje, ir vyresnybės įsakymus vykdėdavo tik tada, kai rasdavo tai esant reikalinga ir patogiu. Tokią apgailėtiną karybos padėtį sąlygojo nusmukimas bajorijos,— kuri, tačiau, tebeužėmė visus aukštuosius postus armijoje, ir bendras visos «senosios tvarkos», sparčiai žengusios į savo suirimą, pakrikimas. Vien šių *bendrujų* priežasčių buvo visai pakankama, kad Septynerių metų karas pakryptų nepalankia Prancūzijai kryptimi. Bet neabejotina, kad generolų, panašių į Subizą, negabūmas dar labiau padidino Prancūzijos armijai nesėkmės šansus, kuriuos sąlygojo bendrosios priežastys. O kadangi Subizas laikėsi ponios Pompadur dėka, tai reikia pripažinti, kad garbėtroška markizė buvo vienas iš «veiksnių», žymiai *sustiprinusių* Prancūzijai nepalankią bendrųjų priežasčių įtaką dalykų stoviui Septynerių metų karo laikotarpiu.

Markizė de Pompadur buvo stipri ne savo pačios jėga, o karaliaus, pasidavusio jos valiai, jėga. Ar galima pasakyti, kad Liudviko XV charakteris buvo kaip tik toks, koks jis būtinai turėjo būti pagal bendrąją visuomeninių santykių

* «Histoire de France», 4-ème édition, t. XV, p. 520—521.

vystymosi eigą Prancūzijoje? Ne, esant tai pačiai šio vystymosi eigai, jo vietoje galėjo atsidurti karalius, kitaip žiūrėjęs į moteris. Sent-Bevas pasakytų, kad tam būtų pakakę neaiškių ir nesuvokiamų fiziologinių priežasčių veikimo. Ir jis būtų teisus. Bet jeigu taip, tai išeina, kad tos neaiškos fiziologinės priežastys, paveikusios Septynerių metų karo eigą ir baigtį, tuo pačiu paveikė ir tolesnį Prancūzijos vystymąsi, kuris būtų vykęs kitaip, jeigu Septynerių metų karas nebūtų atėmęs iš jos didesnės dalies kolonijų. Kyla klausimas, ar neprieštarauja ši išvada visuomeninio vystymosi dėsningumo sąvokai?

Ne, nė kiek. Kad ir koks neabejojamas yra nurodytais atvejais asmeninių ypatybių veikimas, ne mažiau neabejojama ir tai, kad jis galėjo vykti *tik tam tikromis visuomeninėmis sąlygomis*. Po kautynių prie Rosbacho prancūzai baisiai piktinosi Subizo globėja. Ji kiekvieną dieną gaudavo daugybę anoniminių laiškų, kurie buvo kupini grasinimų ir įžeidimų. Tai labai smarkiai jaudino ponią Pompadur; ji susirgo nemigu*. Bet ji vis dėlto ir toliau rėmė Subizą. 1762 metais ji, — pastebėjusi jam viename iš savo laiškų, kad jis nepateisino į jį sudėtų vilčių,— pridūrė: «Tačiau nieko nebijokite; aš pasirūpinsiu jūsų interesais ir pasistengsiu jus sutaikinti su karaliumi»**. Kaip matote, ji nenusileido viešajai nuomonei. Kodėl gi nenusileido? Tur būt, todėl, kad tuometinė Prancūzijos visuomenė *neturėjo galimybės perversi* ją nusileisti. O kodėl gi tuometinė Prancūzijos visuomenė negalėjo tai padaryti? Jai čia kliudė jos organizacija, kuri, savo ruožtu, priklausė nuo tuometinių visuomeninių jėgų santykio Prancūzijoje. Vadinas, tų jėgų santykiu galų gale ir paaiškinama ta aplinkybė, kad Liudviko XV charakteris ir jo favoričių užgaidai galėjo turėti tokią skaudžią įtaką Prancūzijos likimui. Juk jeigu silpnybe moteriškos lyties atžvilgiu būtų pasižymėjęs ne karalius, o koks nors karaliaus

* Žr. «Mémoires de madame du Hausset», Paris 1824, p. 181.

** «Lettres de la marquise de Pompadour», Londres 1772, t. I.

virėjas arba arklininkas, tai ji nebūtų turėjusi jokios istorinės reikšmės. Aišku, kad čia svarbu ne silpnybė, o šią silpnybę turinčio asmens visuomeninė padėtis. Skaitytojas supranta, kad šie samprotavimai gali būti pritaikyti ir visiems kitiems aukščiau pateiktiems pavyzdžiams. Šiuose samprotavimuose tereikia tik pakeisti tai, kas keistina, pavyzdžiui, vietoj Prancūzijos įdėti Rusiją, vietoj Subizo — Buturliną ir t. t. Todėl mes jų nekartosime.

Išeina, kad asmenybės, tam tikrų savo charakterio ypatybių dėka, gali veikti visuomenės likimą. Kartais įtaka būna net labai žymi, bet tiek pačią tokios įtakos galimybę, tiek ir jos mastą apsprendžia visuomenės organizacija, jos jėgų santykis. Asmenybės charakteris yra visuomeninio vystymosi «veiksny» tik ten, tik tada ir tik tiek, kur kada ir kiek tatai jai leidžia visuomeniniai santykiai.

Mums gali pastebėti, kad asmeninės įtakos mastas priklauso taip pat ir nuo asmenybės talentų. Mes su tuo sutiksime. Bet asmenybė savo talentus gali parodyti tik tada, kai ji užims būtiną tam padėtį visuomenėje. Kodėl Prancūzijos likimas atsidūrė rankose žmogaus, neturinčio jokio sugebėjimo ir noro tarnauti visuomenei? Todėl, kad tokia buvo jos visuomeninė organizacija. Ši organizacija ir apsprendžia kiekvieną kalbamą metu tuos vaidmenis,— vadinasi, ir tą visuomeninę reikšmę,— kurie gali tekti talentingoms arba negabioms asmenybėms.

Bet jeigu asmenybių vaidmenis apsprendžia visuomenės organizacija, tai kuriuo gi būdu jų visuomeninė įtaka, tų vaidmenų sąlygota, gali prieštarauti visuomeninio vystymosi dėsningumo sąvokai? Ji ne tiktai neprieštarauja jai, bet yra viena iš ryškiausių jos iliustracijų.

Bet čia reikia štai ką pastebėti. Visuomenės organizacijos sąlygota visuomeninės asmenybių įtakos galimybė atveria duris vadinamųjų *atsitiktinumų* įtakai istoriniam tautų likimui. Liudviko XV gašlumas buvo būtina jo organizmo būsenos pasekmė. Tačiau Prancūzijos vystymosi bendrosios

eigos atžvilgiu ši būsena buvo *atsitiktinė*. O tuo tarpu ji neliko, kaip mes jau sakėme, be įtakos tolesniam Prancūzijos likimui ir pati įėjo į šį likimą sąlygojusių priežasčių skaičių. Mirabo mirtį, žinoma, sukėlė visiškai dėsningi patologiniai procesai. Bet tų procesų būtinumas kilo visai ne iš Prancūzijos vystymosi bendrosios eigos, o iš kai kurių atskirų garsiojo oratoriaus organizmo ypatybių ir iš tų fizinių sąlygų, kuriomis jis užsikrėtė. Bendrosios Prancūzijos vystymosi eigos atžvilgiu tos ypatybės ir tos sąlygos yra *atsitiktinės*. O tuo tarpu Mirabo mirtis paveikė tolesnę revoliucijos eigą ir įėjo į ją sąlygojusių priežasčių skaičių.

Dar nuostabesnis yra atsitiktinių priežasčių veikimas aukščiau nurodytame Fridricho II pavyzdyje, kur jis išėjo iš labai keblios padėties tik Buturlino neryžtingumo dėka. Buturlino paskyrimas net Rusijos vystymosi bendrosios eigos atžvilgiu galėjo būti atsitiktinis mūsų nustatytąja šio žodžio prasme, o su bendrąja Prūsijos vystymosi eiga jis, žinoma, neturėjo nieko bendro. O tuo tarpu nėra neįtikimas tas spėjiojimas, kad Buturlino neryžtingumas išgelbėjo Fridrichą iš beviltiškos padėties. Jeigu Buturlino vietoje būtų buvęs Suvorovas, tai, gal būt, Prūsijos istorija vyktų kitaip. Išeina, kad valstybių likimas kartais priklauso nuo atsitiktinumų, kuriuos galima pavadinti *antrojo laipsnio atsitiktinumais*. «In allem Endlichen ist ein Element des Zufälligen», sakė Hegelis (kiekviename baigiamajame dalyke yra atsitiktinumų elementų). Moksle mes turime reikalą tik su «baigiamybe»; todėl galima pasakyti, kad visuose jo tiriamuose procesuose yra atsitiktinumų elementų. Ar nedaro tai negalimą mokslinį reiškinių pažinimą? Ne. *Atsitiktinumas yra kažkas santykinio*. Jis pasireiškia tik *būtinų* procesų susikirtimo taške. Europiečių pasirodymas Amerikoje buvo Meksikos ir Peru gyventojams *atsitiktinumas* ta prasme, kad neišplaukė iš visuomeninio tų šalių vystymosi. Bet ne atsitiktinumas buvo jūreivystės aistra, apėmusi Vakarų europiečius viduramžių pabaigoje; ne atsitiktinumas buvo toji

aplinkybė, kad europiečių jėga lengvai įveikė čiabuvių pasipriešinimą. Ne atsitiktiniai buvo ir europiečių įvykdyto Meksikos ir Peru užkariavimo padariniai; tuos padarinius galų gale apsprendė dviejų jėgų — ekonominės užkariautojų šalių padėties, iš vienos pusės, ir ekonominės užkariautojų padėties — iš antros — atstojamoji. O tos jėgos, kaip ir jų atstojamoji, visiškai gali būti tikslaus mokslinio tyrinėjimo objektu.

Septynerių metų karo atsitiktinumai turėjo didelę įtaką tolesnei Prūsijos istorijai. Bet jų įtaka būtų buvusi visai ne tokia, jeigu jie būtų ją užklupę kitoje vystymosi stadijoje. Atsitiktinumų padarinius ir čia apsprendė dviejų jėgų — socialinės-politinės Prūsijos būklės, iš vienos pusės, ir socialinės-politinės ją veikusių Europos valstybių būklės — iš antros — atstojamoji. Vadinasi, ir čia atsitiktinumai nėra kiek neekliudo moksliskai tirti reiškinius.

Dabar mes žinome, kad asmenybės dažnai turi didelę įtaką visuomenės likimui, bet kad tą įtaką apsprendžia visuomenės vidaus santvarka ir jos santykis su kitomis visuomenėmis. Bet tuo dar neišsemtas klausimas dėl asmenybės vaidmens istorijoje. Mes turime prie jo prieiti dar iš kitos pusės.

Sent-Bevas manė, kad, esant pakankamam skaičiui jo nurodytos rūšies smulkių ir neaiškių priežasčių, Prancūzijos revoliucija būtų galėjusi turėti baigtį, *priešingą* tai, kurią mes žinome. Tai didelė klaida. Kad ir kaip vingriai būtų susipynusios smulkios psichologinės ir fiziologinės priežastys, jos nieku būdu nebūtų pašalinusios didžiųjų visuomeninių poreikių, sukėlusių Prancūzijos revoliuciją; o kol tie poreikiai nebūtų patenkinti, Prancūzijoje būtų nesiliovęs revoliucinis judėjimas. Kad jo baigtis galėtų būti priešinga tai, kuri iš tikrųjų įvyko, būtų reikėję tuos poreikius pakeisti kitais, jiems priešingais; o to, suprantama, niekad nebūtų galėję padaryti jokie smulkių priežasčių deriniai.

Prancūzijos revoliucijos priežastys buvo *visuomeninių santykių* savybės, o Sent-Bevo suponuotos smulkios priežastys galėjo glūdėti tik *individualiose* atskirų asmenų *ypatybėse*. Paskutinė visuomeninių santykių priežastis yra gamybinių jėgų būklė. Ji priklauso nuo atskirų asmenų individualių ypatybių nebent ta prasme, kad tokie asmenys daugiau ar mažiau sugeba daryti techninius patobulinimus, atradimus ir išradimus. Sent-Bevas turėjo galvoje ne tokias ypatybes. O visos kitos galimos ypatybės neužtikrina atskiriems asmenims betarpiškos įtakos gamybinių jėgų būklei, vadinasi, ir tiems visuomeniniams santykiams, kuriuos jos sąlygoja, t. y. *ekonominiams santykiams*. Kad ir kokios būtų tam tikros asmenybės ypatybės, ji negali pašalinti esamų ekonominių santykių, jeigu jie atitinka esamą gamybinių jėgų būklę. Bet individualios asmenybės ypatybės daro ją daugiau ar mažiau tinkamą patenkinti tiems visuomeniniams poreikiams, kurie išauga tam tikrų ekonominių santykių pagrindu, arba pasipriešinti tokiam patenkinimui. Aktualiausias XVIII amžiaus Prancūzijos visuomeninis poreikis buvo pakeisti pasenusias politines institucijas kitomis, labiau atitinkančiomis naują ekonominę jos santvarką. Ižymiausi ir naudingiausi to meto visuomenės veikėjai buvo kaip tik tie, kurie geriau už visus kitus sugebėjo padėti patenkinti šį aktualiausią poreikį. Tarkime, kad tokie žmonės buvo Mirabo, Robespjeras ir Bonapartas. Kas būtų buvę, jeigu pirmalaikė mirtis nebūtų pašalinusi Mirabo iš politinės scenos? Konstitucinės monarchijos partija būtų ilgiau išlaikiusi stambią jėgą; todėl jos pasipriešinimas respublikonams būtų buvęs energingesnis. Bet tiktai tiek. Joks Mirabo negalėjo tada užkirsti kelio respublikonų triumfui. Mirabo jėga ištiesai rėmėsi liaudies pritarimu jam ir pasitikėjimu juo, o liaudis siekė respublikos, nes karaliaus dvaras suerzino ją savo atkakliu senosios santvarkos gynimu. Kai tik liaudis būtų įsitikinusi, kad Mirabo nepritaria respublikoniškiems jos

siekimams, ji pati liautųsi pritarusi Mirabo, ir tada didysis oratorius būtų nustojęs beveik bet kokios įtakos, o pasikiau, tur būt, būtų kritęs kaip auka to paties judėjimo, kurį jis veltui stengtųsi sulaukyti. Maždaug tą pat galima pasakyti ir apie Robespjerą. Tarkime, kad jis savo partijoje buvo visiškai nepakeičiama jėga. Bet jis, šiaip ar taip, buvo ne vienintelė jos jėga. Jeigu atsitiktinis plytos smūgis būtų jį užmušęs, sakysime, 1793 metų sausio mėn.²¹, tai jo vietą, žinoma, būtų užėmęs kas nors kitas, ir nors tas kitas būtų buvęs visais atžvilgiais žemesnis už jį, įvykiai vis dėlto būtų vykę *ta pačia kryptimi*, kuria jie vyko Robespjerui gyvam esant. Antai, žirondistai, tur būt, ir šiuo atveju nebūtų išvengę pralaimėjimo; bet galimas daiktas, jog Robespjero partija būtų kiek anksčiau netekusi valdžios, tad mes dabar kalbėtume ne apie termidoro²², o apie florialio, prerialio arba mesidoro reakciją²³. Kai kas, gal būt, pasakys, kad Robespjeras savo nepermaldaujamu terorizmu paspartino, o ne sulėtino savo partijos žlugimą. Mes nesiimsime čia nagrinėti šios prielaidos, o priimsime ją, tarsi ji būtų visiškai pagrįsta. Tokiu atveju reikės tarti, kad Robespjero partijos žlugimas būtų įvykęs, vietoj termidoro, fruktidoro, arba vandemjero, arba briumero metu. Trumpiau sakant, jis būtų įvykęs, gal būt, anksčiau, o gal būt, vėliau, bet vis dėlto būtinai būtų įvykęs, nes tas liaudies sluoksnis, kuriuo rėmėsi ši partija, buvo visai nepasiruošęs ilgai viešpatauti. Apie rezultatus, «priešingus» tiems, kurie buvo Robespjerui energingai padedant, šiaip ar taip nebūtų galėję būti nė kalbos.

Nebūtų galėję jų būti ir tuo atveju, jeigu kulka būtų nukovusi Bonapartą, sakysime, kautynėse prie Arkolio. Tai, ką jis nuveikė Italijos ir kituose žygiuose, būtų nuveikę kiti generolai. Jie, tur būt, nebūtų parodę tokių talentų, kaip jis, ir nebūtų laimėję tokių puikių pergalių. Bet Prancūzijos respublika vis dėlto būtų nugalėjusi tuometiniuose savo karuose, nes jos kareiviai buvo nepalyginamai geresni

už visus Europos kareivius. Kai dėl briumerio 18 d.²⁴ ir jos įtakos Prancūzijos vidaus gyvenimui, tai ir čia bendroji įvykių eiga ir baigtis iš *esmės* būtų buvusios, tur būt, tokios pačios, kaip ir Napoleonui esant. Respublika, termidoro 9 d. mirtinai sužeista, lėtai merdėjo. Direktorija²⁵ negalėjo atstatyti tvarkos, kurios dabar daugiausia trūkšo buržuazija, išsivadavusi iš aukštųjų luomų viešpatavimo. Tvarkai atstatyti reikėjo *«geros špagos»*, kaip kad sakė Sijesas. Iš pradžių buvo manyta, kad išganingosios špagos vaidmenį suvaidins generolas Žuberas*, o kai jis buvo užmuštas prie Novi, imta kalbėti apie Moro, apie Makdonaldą, apie Bernadotą**. Apie Bonapartą buvo pradėta kalbėti jau vėliau; o jeigu jis būtų buvęs užmuštas, kaip Žuberas, tai jo ir visai nebūtų prisiminę, išskeldami į priekį kurią nors kitą *«špagą»*. Savaimė sprantama, kad žmogus, įvykių iškeldamas į diktatoriaus rangą, savo ruožtu, turėjo nenuilstamai siekti valdžios, energingai išstumdydamas ir negailestingai traiškydamas visus, pastojusius jam kelią. Bonapartas turėjo geležinę energiją, ir jis nieko nesigailėjo savo tikslams pasiekti. Bet ir be jo tada buvo nemaža energingų, talentingų ir garbėtroškių egoistų. Vieta, kurią jam pavyko užimti, veikiausiai nebūtų likusi neužimta. Tarkime, kad kitas generolas, pasiekęs tą vietą, būtų buvęs taikingesnis už Napoleoną, kad jis nebūtų sukėlęs prieš save visos Europos ir dėl to būtų miręs Tiuljeri rūmuose, o ne šventosios Elenos saloje. Tada Burbonai visai nebūtų grįžę į Prancūziją; jiems toks rezultatas, žinoma, būtų buvęs *«priešingas»* tam, kuris iš tikrųjų buvo. Bet savo santykiu su visu Prancūzijos vidaus gyvenimu jis mažai kuo būtų tesiskyręs nuo tikrojo rezultato. *«Geroji špada»*, atstačiusi tvarką ir užtikrinusi buržuazijos viešpatavimą, greitai būtų

* Ankstesniuosiuose leidimuose buvo klaidingai kalbama ne apie Žuberą, bet apie generolą Žurdaną. *Red.*

** La vie en France sous le premier Empire par le vicomte de Broc, Paris 1895, pp. 35—36 ir kit.

jai įkyrėjusi savo kareivinių įpročiais ir savo despotizmu. Būtų prasidėjęs liberalinis judėjimas, panašus į tą, kuris vyko restauracijos laikais, kova imtų palaipsniui įsiliepsnoti, o kadangi «gerosios špagos» nepasižymi nuolaidumu, tai, gal būt, dorybingasis Luji Pilypas būtų atsisėdęs į savo didžiai mylimų giminaičių sostą ne 1830, o 1820 arba 1825 metais. Visi tokie įvykių eigos pakitimai būtų galėję iš dalies paveikti tolesnį politinį, o per jį ir ekonominį Europos gyvenimą. Bet galutinė revoliucinio judėjimo baigtis vis dėlto nieku būdu nebūtų buvusi *«priešinga»* tikrajai baigčiai. Įtakingos asmenybės, savo proto ir charakterio ypatybių dėka, gali keisti *individualinę įvykių fizionomiją ir kai kuriuos atskirus jų padarinius*, bet jos negali pakeisti bendrosios jų *krypties*, kurią apsprendžia kitos jėgos.

VII

Be to, reikia pastebėti dar ir štai ką. Samprotaudami apie didžiųjų asmenybių vaidmenį istorijoje, mes beveik visada tampame auka tam tikros optinės apgaulės, kurią naudinga bus nurodyti skaitytojams.

Pasirodęs visuomeninę tvarką gelbstinčios «gerosios špagos» vaidmenyje, Napoleonas tuo pačiu pašalino nuo to vaidmens visus kitus generolus, iš kurių kai kas, gal būt, būtų jį suvaidinęs taip pat arba beveik taip pat, kaip ir jis. Jeigu visuomeninis reikalas turėti energingą karinį valdovą buvo patenkintas, visuomenės organizacija uždarė visiems kitiems kariniams talentams kelią į karinio valdovo vietą. Jos jėga virto nepalankia jėga kitiems tos rūšies talentams pasireikšti. To dėka ir įvyksta toji optinė apgaulė, apie kurią mes kalbame. *Asmeninė* Napoleono jėga mums pasirodo labai perdėtu pavidalu, nes jai mes priskiriame visą tą *visuomeninę* jėgą, kuri jį iškėlė ir rėmė. Ji atrodo kaip kažkas visiškai ypatingo, nes kitos, į ją panašios, jėgos neperėjo iš *galimybės* į *tikrovę*. Ir kai mums

sakoma: o kas būtų, jei nebūtų buvę Napoleono, mūsų *vaizduotė* painiojasi, ir mums atrodo, kad be jo visai nebūtų galėjęs įvykti visas tas visuomeninis judėjimas, kuriuo rėmėsi jo jėga ir įtaka.

Protinio žmonijos vystymosi istorijoje vienos asmenybės sėkmė nepalyginamai rečiau kliudo kitos sėkmei. Bet ir ten mes nesame laisvi nuo nurodytosios optinės apgaulės. Kai esamoji visuomenės padėtis iškelia savo dvasiniams reiškėjams tam tikrus uždavinius, jie patraukia įžymiųjų protų dėmesį tol, kol jiems pavyksta juos išspręsti. O jeigu jiems tai pavyksta, jų dėmesys nukrypsta į kitą dalyką. Išsprendęs uždavinį *X*, tam tikras talentas *A* tuo pačiu nukreipia talento *B* dėmesį nuo to, jau išspręsto, uždavinio į kitą uždavinį *Y*. Ir kai mus klausia, kas būtų buvę, jeigu *A* mirtų, nespėjęs išspręsti uždavinio *X*, mes įsivaizduojame, kad būtų nutrūkusi protinio visuomenės vystymosi gija. Mes pamirštame, kad *A* mirties atveju uždavinį spręsti galėtų imtis *B* arba *C* ir *D*, ir kad tokiu būdu protinio vystymosi gija liktų sveika, nepaisant pirmalaikio *A* žuvimo.

Kad žmogus, turįs tam tikros rūšies talentą, įgautų, jo dėka, didelę įtaką įvykių eigai, turi būti dvi sąlygos. Pirmą, jo talentas turi jį padaryti labiau už kitus atitinkantį esamos epochos visuomeninius poreikius: jeigu Napoleonas vietoj savo karinio genijaus būtų turėjęs muzikinį Bethoveną talentą, tai jis, žinoma, nebūtų pasidaręs imperatoriumi. Antra, esamoji visuomeninė santvarka neturi užkirsti kelio asmenybei, turinčiai tam tikrą ypatybę, reikalingą ir naudingą kaip tik tuo metu. Tas pats *Napoleonas* būtų miręs kaip mažai žinomas generolas arba pulkininkas *Buonapartė*, jeigu senasis režimas Prancūzijoje būtų gyvavęs dar septyniasdešimt penkerius metus*. 1789 metais Davu,

* Galimas daiktas, kad tada Napoleonas būtų išvykęs į Rusiją, kur jis ruošėsi vykti vos keletą metų iki revoliucijos. Čia jis veikiausiai būtų pasižymėjęs mūšiuose su turkais arba su Kaukazo kalniečiais, bet

Dezė, Marmonas ir Makdonaldas buvo *jaunesnieji leitenantai*; Bernadotas — *seržantas-majoras*; Gošas, Marso, Lefevras, Pišegriu, Nėjus, Masena, Miuratas, Sultas — *puskarininkiai*; Ožero — *fechtavimo mokytojas*; Lanas — *dažytojas*; Guvionas Sen-siras — *aktorius*; Žurdanas — *išnešiotojas*; Besjeras — *kirpėjas*; Briunas — *raidžių rinkėjas*; Žuberas ir Žiuono — *teisės fakulteto studentai*; Kleberas — *architektas*; Mortjė — nestojo į karinę tarnybą ligi pat revoliucijos*.

Jeigu senasis režimas būtų gyvavęs iki mūsų laikų, tai niekam iš mūsų nė į galvą dabar neateitų, kad praėjusio amžiaus pabaigoje Prancūzijoje kai kurie aktoriai, raidžių rinkėjai, kirpėjai, dažytojai, teisininkai, išnešiotojai ir fechtavimo mokytojai *galimybėje* buvo kariniai talentai**.

Stendalis pažymi, kad žmogus, gimęs kartu su Ticianu, t. y. 1477 metais, būtų galėjęs gyventi 40 metų su Rafaeliu ir Leonardu da Vinči, kurių pirmasis mirė 1520, o antrasis 1519 metais, kad jis būtų galėjęs ilgus metus praleisti su Koredžio, mirusiu 1534 metais, ir su Mikel-Andželo, gyvenusiu iki 1563 metų, kad jam būtų buvę ne daugiau kaip trisdešimt ketveri metai, kai mirė Džiordžionis, kad jis būtų galėjęs būti pažįstamas su Tintoreto, Basano, Veroneze, Julijumi Romano ir Andriejumi del-Sarto; žodžiu sakant, kad jis būtų buvęs amžininkas visų didžiųjų tapytojų, išskyrus tuos, kurie priklauso Bolonijos mokyklai, atsiradusiai ištisus šimtmečiu vėliau***. Lygiai taip pat galima pa-

niekas čia nebūtų pagalvojęs, kad šis neturtingas, bet gabus karininkas palankiomis aplinkybėmis būtų galėjęs pasidaryti pasaulio viešpačiu.

* Žr. *Histoire de France*, par V. Duruy, Paris 1893, t. II, pp. 524—525.

** Liudviko XV laikais tik vienas trečiojo luomo atstovas, Severas, galėjo išsitarnauti iki generolo leitenanto laipsnio. Liudviko XVI laikais šio luomo žmonių karinė karjera buvo dar labiau apsunkinta. Žr. *Rambeaud*, *Histoire de la civilisation française*, sixième édition, t. II, p. 226.

*** *Histoire de la Peinture en Italie*, Paris 1892, pp. 24—25.

sakyti, kad žmogus, gimęs vienais metais su Vouermanu, būtų galėjęs asmeniškai pažinti beveik visus didžiuosius Olandijos tapytojus*, o Šekspyro amžininkas būtų gyvenęs vienu laiku su ištisa eile puikių dramaturgų**.

Jau seniai buvo pastebėta, kad talentai atsiranda visur ir visada, kur ir kada yra palankios jiems vystytis visuomeninės sąlygos. Tai reiškia, kad kiekvienas talentas, *pasireiškęs tikrovėje*, t. y. kiekvienas talentas, tapęs *visuomenine jėga, yra visuomeninių santykių vaisius*. Bet jeigu tatau yra taip, tai suprantama, kodėl talentingi žmonės gali, kaip mes sakėme, pakeisti tik individualinę įvykių fizionomiją, o ne bendrąją jų kryptį; *jie patys egzistuoja tik tokios krypties dėka; jeigu ne ji, tai jie niekad neperžengtų slenksčio, skiriančio galimybę nuo tikrovės*.

Savaime suprantama, kad talentas talentui nelygu. «Kai naujas žingsnis civilizacijos vystymesi sukelia naują meno rūšį,— teisingai sako Tenas,— apie vieną ar du genijus, tobulai išreiškiančius visuomeninę mintį, atsiranda dešimtys talentų, kurie tik pusiau ją išreiškia»***. Jeigu kurios nors mechaninės arba fiziologinės priežastys, nesusijusios su bendrąja socialinio-politinio ir dvasinio Italijos vystymosi eiga, dar vaikystėje būtų užmušusios Rafaelį, Mikel-Andželą ir Leonardą da Vinči, tai italų menas būtų buvęs ne toks tobulas, bet bendroji jo vystymosi kryptis Renesanso

* 1606 metais gimė Terburgas, Broueras ir Rembrandtas; 1610 — Adrianas Van-Ostadė; 1613 — Van-der-Helstas ir Zerasas Döu; 1616 — Ferdinandas Bolis; 1618 — Botas; 1619 — Vouermanas; 1621 — Vernik-sas, Everdingenas ir Painakeras; 1624 — Bergemas; 1625 — Paulis Poteras; 1626 — Janas Stenas; 1628 — Riuisdelis; 1629 — Metsu; 1635 — Adrianas Van-de-Veldė; 1637 — Van-der-Heidenas; 1638 — Hobema.

** «Šekspyras, Bjumontas, Fletčeras, Džonsonas, Uebsteras, Me-sindžeras, Fordas, Midltonas ir Heivudas, pasirodę tuo pačiu laiku arba vienas po kito, yra nauja karta, kuri, savo palankios padėties dėka, vešliai suklestėjo dirvoje, parengtoje pirmesniosios kartos pastango-mis». Taine, Histoire de la littérature anglaise, Paris 1863, t. I, p. 468.

*** Taine, Histoire de la littérature anglaise, Paris 1863, t. II, p. 5.

epochoje būtų likusi ta pati. Rafaelis, Leonardas da Vinči ir Mikel-Andželo nesukūrė tos krypties: jie tebuvo tiktai geriausiai jos reiškėjai. Tiesa, apie genialų žmogų atsiranda paprastai ištisa mokykla, ir jo mokiniai stengiasi įsivinti net smulkiausias jo metodus; todėl spraga, kuri būtų pasilikusi Renesanso epochos italų mene dėl ankstyvos Rafaelio, Mikel-Andželo ir Leonardo da Vinči mirties, būtų smarkiai paveikusi antraeiles ypatybes tolesnėje jo istorijoje. Bet ir ta istorija nebūtų iš esmės pasikeitusi, jeigu tik nebūtų įvykęs, dėl kurių nors bendrųjų priežasčių, koks nors esminis pasikeitimas bendrojoje Italijos dvasinio vystymosi eigoje.

Tačiau yra žinoma, kad kiekybiniai skirtumai pagaliau pereina į kokybinius. Tai teisinga visur; vadinasi, teisinga ir istorijoje. Tam tikra srovė mene gali visai pasilikti be bent kiek žymaus išreiškimo, jeigu nepalankiai susidėjusios aplinkybės nusineš vieną po kito keletą talentingų žmonių, kurie būtų galėję tapti jos reiškėjais. Bet pirmalaikiš tokių žmonių žuvinimas sukludys meninį šios srovės pasireiškimą tik tuo atveju, jei ji nepakankamai gili, kad iškeltų naujų talentų. O kadangi bet kurios esamos krypties literatūroje ir mene gilumą apsprendžia jos reikšmė tai klasei arba sluoksniui, kurio skoniūs ji išreiškia, ir tos klasės arba sluoksnio visuomeninė reikšmė, tai ir čia galų gale viskas priklauso nuo visuomeninio vystymosi eigos ir nuo visuomeninių jėgų santykio.

VIII

Taigi, asmeninės vadovaujančiųjų žmonių ypatybės apsprendžia individualinę istorinių įvykių fizionomiją, ir atsitiktinumo elementas, mūsų nurodytąja prasme, visuomet vaidina kai kurį vaidmenį tų įvykių eigoje, kurios kryptį galų gale apsprendžia vadinamosios bendrosios priežastys, t. y. iš tikrųjų gamybinių jėgų vystymasis ir jo sąlygojami

žmonių tarpusavio santykiai visuomeniniame-ekonominiame gamybos procese. Atsitiktiniai reiškiniai ir asmeninės įžymių žmonių ypatybės yra nepalyginamai labiau pastebimi, negu giliai glūdinčios bendrosios priežastys. Aštuonioliktasis amžius mažai tesusimąstydavo dėl šių bendrųjų priežasčių, aiškindamas istoriją sąmoningais istorinių veikėjų poelgiais ir «aistromis». To amžiaus filosofai teigė, kad istorija galėtų vykti visiškai kitais keliais menkiausių priežasčių įtakoje,— pavyzdžiui, dėl to, kad kurio nors valdovo galvoje pradėtų šėlti koks nors «atomas» (sumetimas, ne kartą išreikštas veikale *Système de la nature*)²⁶.

Naujosios krypties istorijos moksle gynėjai ėmė įrodinėti, kad istorija negalėjo vykti kitaip, negu ji iš tikrųjų vyko, nepaisydama jokių «atomų». Siekdamį kiek galima geriau išryškinti bendrųjų priežasčių veikimą, jie nekreipdavo dėmesio į istorinių veikėjų asmeninių ypatybių reikšmę. Jie išvedžiodavo, kad istoriniai įvykiai nėra per plauką nepasikeistų, vienus asmenis pakeitus kitais, daugiau ar mažiau gabiais*. Bet jeigu mes darome tokį spėliojimą,— mes būtinai turime pripažinti, *kad asmeninis elementas neturi istorijoje visiškai jokios reikšmės*, ir kad viskas joje suvedama į istorinio judėjimo bendrųjų priežasčių, bendrųjų dėsnių veikimą. Tai buvo kraštutinus, visai nepalikęs vietos tai tiesos daliai, kuri buvo priešingoje pažiūroje. Bet kaip tik dėl to priešinga pažiūra ir toliau išlaikė tam tikrą egzistavimo teisę. Šių dviejų pažiūrų susidūrimas įgavo pavidalą antinomijos, kurios pirmasis narys buvo bendrieji dėsniai, o antrasis — asmenybių veikla. Antrojo antinomijos nario požiūriu istorija buvo vaizduojama kaip paprasta atsitiktinumų sankaba; pirmojo jos nario požiūriu atrodė, kad bendrųjų priežasčių veikimas sąlygojo net

* T. y. išeidavo, kad jie pradėdavo samprotauti apie istorinių įvykių dėsningumą. O kada kai kurie iš jų paprastai aprašydavo tuos reiškinius, tai kartais teikdavo asmeniui elementui net perdėtą reikšmę. Bet mus dabar domina ne jų pasakojimai, o samprotavimai.

individualius istorinių įvykių bruožus. Bet jeigu individualūs įvykių bruožai yra bendrųjų priežasčių sąlygojami ir nepriklauso nuo istorinių veikėjų asmeninių savybių, tai iš-eina, kad tie bruožai yra *bendrųjų priežasčių apsprendžiami* ir negali būti pakeisti, kad ir kaip keistųsi tie veikėjai. Tuo būdu, teorija įgauna *fatalistinį* pobūdį.

Tai neišslydo iš jos priešininkų dėmesio. Sent-Bevas istorines Minjės pažiūras palygino su istorinėmis Bosiuės²⁷ pažiūromis. Bosiuė manė, kad jėga, kuriai veikiant įvyksta istoriniai įvykiai, kyla iš aukščiau, kad įvykiai yra dieviškosios valios išraiška. Minjė tos jėgos ieškojo žmogaus aistrose, kurios istoriniuose įvykiuose pasireiškia taip pat nepermaldaujamai ir nepalenkiamai, kaip gamtos jėgos. Bet abu jie žiūrėjo į istoriją, kaip į grandinę tokių įvykių, kurie nieku būdu negalėtų būti kitokie; abu jie — fatalistai; šiuo atžvilgiu filosofas buvo artimas dvasininkui (le philosophe se rapproche du prêtre).

Toks priekaištas buvo pagrįstas tol, kol mokymas apie visuomeninių reiškinių dėsningumą prilygindavo nuliui įžymių istorinių veikėjų asmeninių ypatybių įtaką įvykiams. Ir šis priekaištas turėjo padaryti juo didesnį įspūdį, kad naujosios krypties istorikai, kaip ir aštuonioliktojo amžiaus istorikai bei filosofai, *žmogaus prigimtį* laikė aukščiausia instancija, iš kurios kilo ir kuriai buvo pavaldžios visos *bendrosios* istorinio judėjimo *priežastys*. Kadangi Prancūzijos revoliucija parodė, kad istorinius įvykius sąlygoja ne vien tik *sąmoningi* žmonių poelgiai, tai Minjė, Gizo ir kiti tos pačios krypties mokslininkai į pirmą vietą iškeldavo *aistrų*, dažnai nusimetančių bet kokią *sąmonės kontrolę*, veikimą. Bet jeigu aistros yra paskutinė ir bendriausioji istorinių įvykių priežastis, tai kodėl neteisus Sent-Bevas, teigiantis, kad Prancūzijos revoliucijos baigtis būtų galėjusi būti priešinga tai, kurią mes žinome, jeigu būtų atsiradę veikėjų, sugebančių įteigti Prancūzijos liaudžiai aistrų, priešingų toms, kurios ją jaudino? Minjė pasakytų:

todėl, kad kitos aistros negalėjo tuomet sujaudinti prancūzų dėl pačių žmogaus prigimties savybių. Tam tikra prasme tai būtų buvusi tiesa. Bet ši tiesa būtų turėjusi stiprų fatalistinį atspalvį, nes ji būtų buvusi lygiareikšmė tam teiginiui, kad žmonijos istorija visomis jos detalėmis yra *bendrujų* žmogaus prigimties savybių iš anksto nulemta. Fatalizmas čia pasireikštų kaip *individualybės* išnykimo *bendrybėje* rezultatas. Beje, jis ir visada yra tokio išnykimo rezultatas. Sakoma: «jeigu visi visuomeniniai reiškiniai būtini, tai mūsų veikla negali turėti jokios reikšmės». Tai yra teisingos minties neteisingas formulavimas. Reikia sakyti: jeigu viskas daroma per *bendrybę*, tai *atskirybė*,— o tame tarpe ir mano pastangos,— neturi jokios reikšmės. *Tokia* išvada teisinga, tik ja neteisingai naudojamas. Ji neturi jokios prasmės, kai ją taiko šiuolaikinei materialistinei pažiūrai į istoriją, pažiūrai, kurioje yra vietos ir *atskirys*. Bet ji buvo pagrįsta, ją taikant restauracijos laikų prancūzų istorikų pažiūroms.

Šiuo metu jau nebegalima žmogaus prigimties laikyti paskutine ir bendriausiąja istorinio judėjimo priežastimi: jeigu ji yra pastovi, tai ji negali paaiškinti labai kintančios istorijos eigos, o jeigu ji kinta, tai, matyti, jog jos pakitimai yra patys istorinio judėjimo sąlygojami. Šiuo metu paskutine ir bendriausiąja istorinio žmonijos judėjimo priežastimi reikia pripažinti gamybinių jėgų, kurios sąlygoja nuoseklius pakitimus visuomeniniuose žmonių santykiuose, vystymąsi. Greta tos *bendrosios* priežasties veikia *ypatingos* priežastys, t. y. tos *istorinės aplinkybės*, kuriomis vyksta tam tikros tautos gamybinių jėgų vystymasis ir kurias pačias paskutinėje instancijoje sukūrė kitų tautų tų pačių jėgų vystymasis, t. y. toji pati bendroji priežastis.

Pagaliau, *ypatingų* priežasčių veikimą papildo veikimas *atskirų* priežasčių, t. y. visuomenės veikėjų asmeninių ypatybių ir kitų «atsitiktinumų», kurių dėka įvykiai pagaliau įgauna savo *individualią fizionomiją*. *Atskiros* priežastys

negali iš pagrindų pakeisti veikimo *bendrujų* ir *ypatingų* priežasčių, kurios, be to, sąlygoja atskirų priežasčių įtakos kryptį ir ribas. Bet vis dėlto neabejotina, kad istorija būtų turėjusi kitą fizionomiją, jeigu ją veikusios atskiros priežastys būtų pakeistos kitomis to paties pobūdžio priežastimis.

Mono ir Lamprechtas ligi šiol laikosi žmogaus prigimties požiūrio. Lamprechtas kategoriškai ir ne kartą yra pareiškęs, kad, jo nuomone, socialinė psichika sudaro pagrindinę istorinių reiškinių priežastį. Tai didelė klaida, ir tokios klaidos dėka savaime labai girtinas noras atsižvelgti į visą visuomeninio gyvenimo visumą gali atvesti tik į tuščią, nors ir išsipūtusį eklektizmą arba — nuosekliausiuoju — į samprotavimus à la Kablycas apie santykinę proto ir jausmo reikšmę.

Bet grįžkime prie mūsų dalyko. Didis žmogus yra didis ne tuo, kad asmeninės jo ypatybės suteikia didiesiems istoriniams įvykiams individualią fizionomiją, o tuo, kad jis turi ypatybių, darančių jį labiausiai sugebantį tarnauti didiesiems visuomeniniams savojo meto poreikiams, iškilusiems bendrųjų ir ypatingų priežasčių įtakoje. Karleilis²⁸ savo žinomajame veikale apie didvyrius vadina didžius žmones *pradininkais* (Beginners). Tai labai vykęs pavadinimas. Didis žmogus yra kaip tik pradininkas, nes jis mato *toliau* už kitus ir trokšta *stipriau* už kitus. Jis sprendžia mokslinius uždavinius, kuriuos į dienotvarkę iškėlė ankstesnioji protinio visuomenės vystymosi eiga; jis nurodo naujus visuomeninius poreikius, kuriuos sukūrė ankstesnysis visuomeninių santykių vystymasis; jis imasi iniciatyvos patenkinti šiuos poreikius. Jis — didvyris. Ne ta prasme didvyris, kad jis tariamai galįs sustabdyti arba pakeisti natūralią dalykų eigą, o ta, kad jo veikla yra sąmoningą ir laisva tos būtinos ir nesąmoningos eigos išraiška. Čia — visa jo reikšmė, čia — visa jo jėga. Bet tai — milžiniška reikšmė, baisi jėga.

Bismarkas sakė, kad mes negalime kurti istorijos, o tik rime laukti, kol ji susikurs. Bet kas gi kuria istoriją. Ją kuria *visuomeninis žmogus*, kuris yra *vienintelis* jos «veiksnys». Visuomeninis žmogus pats sukuria savo, t. y. visuomeninius, santykius. Bet jeigu jis sukuria tuo metu kaip tik tokius, o ne kitus santykius, tai tai įvyksta, suprantama, ne be priežasties; tai sąlygoja gamybinių jėgų būklė. Joks didis žmogus negali primesti visuomenei tokių santykių, kurie *jau* nebeatitinka tų jėgų būklės arba *dar* neatitinka jų. Šia prasme jis, iš tikrųjų, negali kurti istorijos, ir šiuo atveju jis veltui imtų persukinėti savo laikrodį: jis nepaspartintų laiko bėgimo ir nepasuktų jo atgal. Čia Lamprechtas visiškai teisingas: net būdamas savo galybės viršūnėje, Bismarkas nebūtų galėjęs sugrąžinti Vokietijos į natūralinį ūkį.

Visuomeniniai santykiai turi savo logiką: kol žmonės yra tam tikruose tarpusavio santykiuose, jie būtinai jaus, galvos ir elgsis kaip tik taip, o ne kitaip. Prieš tą logiką taip pat veltui imtų kovoti visuomenės veikėjas: natūrali dalykų eiga (t. y. ta pati visuomeninių santykių logika) niekais paverstų visas jo pastangas. Bet jeigu aš žinau, į kurią pusę tam tikrų permainų visuomeniniame-ekonominiame gamybos procese dėka keičiasi visuomeniniai santykiai, tai aš taip pat žinau, kuria kryptimi pasikeis ir socialinė psichiką; vadinasi, aš galiu ją veikti. Veikti socialinę psichiką — reiškia veikti istorinius įvykius. Vadinasi, tam tikra prasme aš vis dėlto *galiu kurti istoriją*, ir man nėra reikalo laukti, kol ji «susikurs».

Mono mano, kad tikrai svarbūs istorijoje įvykiai ir asmenybės svarbūs tik kaip institucijų ir ekonominių sąlygų vystymosi ženklai bei simboliai. Tai — teisinga, nors ir labai netiksliai išreiškta mintis, bet kaip tik todėl, kad tai teisinga mintis — nepagrįstas yra didžiųjų žmonių veiklos priešpastatymas «*létam*» išvardintų sąlygų ir institucijų «*judėjimui*». Daugiau ar mažiau lėtas «ekonominių sąlygų»

kitimas periodiškai sukelia visuomenei būtinumą daugiau ar mažiau sparčiai pertvarkyti savo institucijas. Toks pertvarkymas niekad neįvyksta «savaimė» — jis visad reikalauja, kad įsikištų *žmonės*, kuriems, tuo būdu, iškyla dideli visuomeniniai uždaviniai. Didžiais veikėjais ir vadinami tie, kurie daugiau už kitus padeda juos išspręsti. O *išspręsti uždavinį* nereiškia būti tikrai «simboliu» ir «ženklui» to, kad jis išspręstas.

Mums atrodo, jog Mono savo priešpastatymą padarė daugiausia dėl to, kad susižavėjo maloniu žodeliu «*lėti*». Šį žodelį mėgsta labai daug šiuolaikinių evoliucionistų. *Psichologiškai* toks pamėgimas suprantamas: jis *būtinai* atsiranda doroje nuosaikumo ir tvarkingumo aplinkoje. Bet *logiškai* jis neišlaiko kritikos, kaip kad parodė dar Hegelis.

Ir ne vien tik «pradininkams», ne vien «didiesiems» žmonėms atvira plati veikimo dirva. Ji atvira visiems, turintiems akis matyti, ausis — girdėti ir širdį — mylėti savo artimuosius. Sąvoka *didis* yra santykinė sąvoka. Dorovinė prasme didis yra kiekvienas, kuris, evangelijos pasakymu, «savo sielą atiduoda už savo draugus».

PASTABOS

Plechanovo veikalas «Asmenybės vaidmens istorijoje klausimu» pirmą kartą buvo išspausdintas 1898 metais žurnale «Naučnoje obozrenije» (Nr. 3 ir 4), pasirašytas A. Kirsanovo slapyvardžiu. Vėliau jis buvo Plechanovo įjungtas į rinkinį «Per 20 metų», išėjusį 1905 metais.

Šis Plechanovo veikalas buvo daugiausia nukreiptas prieš marksizmui priešiškas pažiūras narodnikų, teigusių, kad vienintelė istorijos varomoji jėga ir kūrėjas yra įžymios asmenybės, «didvyriai», paskui kuriuos tariamai akiai seka masės, liaudis, «minia». Plechanovas, laikydamasis marksistinio istorinio materializmo pozicijų, įrodinėja, kad visuomenės vystymąsi galų gale apsprendžia ne atskirų įžymių asmenybių pageidavimai, o visuomenės materialinių, ekonominių gyvenimo sąlygų vystymasis, gamybinių jėgų vystymasis. Tuo pat metu Plechanovas pasisako ir prieš fatalistinę pažiūrą, pagal kurią istorinis būtinumas tariamai pašalinąs bet kurią žmonių, įžymių asmenybių įtaką istorinio vystymosi eigai. Tačiau Plechanovas iki galo neatskleidžia didžiojo revoliucinio liaudies masių vaidmens istorijoje.

Si brošiūra spausdinama pagal Gospolitizdato 1948 m. leidimą.

¹ *Kablicas I. I.* (1848—1893) — rašytojas-narodnikas, aštuntajame dešimtmetyje bakunininkas, devintajame ir dešimtajame dešimtmečiuose — vienas iš reakcinės narodnikystės atstovų. Kablico straipsnis «Protas ir jausmas, kaip pažangos veiksniai» iš pradžių buvo išspausdintas literatūrinio-politinio laikraščio «Nedelia» («Savaitė») 1878 m. Nr. 6 ir 7. Kaip tik šiame organe aštuntojo dešimtmečio pabaigoje Kablicas išdėstė savo narodnikines pažiūras.— 3.

² Kalbama apie *N. K. Michailovskį* — Rusijos liberaliosios narodnikystės ideologą, kuris tuoj pat po Kablico straipsnio «Protas ir jausmas, kaip pažangos veiksniai» pasirodymo atsiliepė į jį savo «1878 m. literatūriniuose užrašuose».— 3.

³ Necesariečiai — anglų religinė sekta, neigusi valios laisvę ir maniusi, kad žmogus veikia ne laisvai, o pagal lemtį.— 5.

⁴ *Lansonas*, Gustavas (1857—1934) — prancūzų istorinės-kultūrinės mokyklos literatūros mokslininkas, empirizmo atstovas.— 5.

⁵ *Stamleris*, Rudolfas (g. 1856) — vokiečių filosofas, teisininkas, neokantininkas, neigė istorinio proceso dėsningumą, aršus marksizmo priešas.— 6, 7, 8.

⁶ *Zimelis*, Georgas (1858—1918) — idealistinės krypties vokiečių filosofas ir sociologas, Kanto pasekėjas.— 9.

⁷ Rusų subjektyvistai-narodnikai — P. Lavrovas, N. Michailovskis, N. Karejevas ir kt.— 9.

⁸ «Rusų mokiniai» — sutartinis rusiškųjų Markso pasekėjų, socialdemokratų, žymėjimas legalioje spaudoje, turėjęs tikslą suklaidinti ir apeiti cenzūrą.— 9—10.

⁹ *Karejevas*, Nikolajus Ivanovičius (1850—1931) — buržuazinis rusų publicistas, istorikas-idealistas, «subjektyviosios mokyklos» sociologijoje šalininkas, marksizmo priešininkas.— 13.

¹⁰ *Lamprechtas*, Karlas (1856—1915) — buržuazinis vokiečių istorikas, daugiatomės Vokietijos istorijos autorius. Istorinės Lamprechto pažiūros nepasižymi nuoseklumu; greta pasitaikančių materialistinių momentų jo raštai kupini subjektyvizmo.— 15, 16, 17, 18, 19, 42, 43.

¹¹ *Viko* — pirmosios XVIII amžiaus pusės italų filosofas ir istorikas; *Monteskjė* — to paties laikotarpio prancūzų sociologas; *Herderis* — antrosios XVIII amžiaus pusės vokiečių filosofas ir istorikas. Savo raštuose jie mėgino istorinių įvykių eigą pavaizduoti kaip nepriklausomą nuo karalių, valstybės veikėjų ir valdovų valios bei ketinimų. Viko šiuo dėsningumu laikė valstybių kilimo ir smukimo, pakeičiančių vienas kitą amžinoje istorijos apytakoje, kaitą, kurią tariamai sąlygojanti dieviškoji lemtis. Monteskjė ir Herderis mėgino istorijos dėsningumą pagrįsti gamtinių sąlygų, daugiausia klimato, geografinės aplinkos, įtaka visuomenei.— 19.

¹² *Mabli*, Gabrielis Bono (1709—1785) — prancūzų utopistas-komunistas. Pagrindine istorinių permainų priežastimi laikė valdovų ir įžymių žmonių veiklą.— 19.

¹³ *Gizo*, *Minjė*, *Tjeri* — restauracijos epochos (1814—1830) buržuaziniai prancūzų istorikai. Gindami buržuazinę santvarką nuo feodalinės reakcijos, o taip pat nuo proletariato revoliucinio judėjimo, jie vystė pažiūras apie buržuazinių turtinių santykių nepajudinamumą, laikė klasinę buržuazijos ir feodalų kovą svarbiausiu pažangiu naujųjų laikų visuomeninio vystymosi veiksniumi. Istorinių įvykių eigą, pagal jų pažiūras, yra neišvengiama, nepriklausoma nuo valdovų ketinimų ir valios, todėl asmenybės vaidmuo istorijoje negali turėti bent kiek esminės

reikšmės. *Tjeras* — reakcinis prancūzų valstybės veikėjas, publicistas ir istorikas, negailestingo Paryžiaus Komunos nuslopinimo organizatorius.— 19, 20, 21, 22, 24, 25, 40, 41.

¹⁴ *Bomarsė*, kaip gimstančio ir stiprėjančio iki Prancūzijos buržuazinės revoliucijos buvusios epochos trečiojo luomo ideologas, buvo aršus karalių ir rūmų diduomenės vaizdavimo herojais priešininkas. Jis reikalavo realistinės literatūros, vaizduojančios paprastus, neišgalvotus žmones, atitinkančios buržuazijos skonius.— 20.

¹⁵ *Sent-Bevas*, Šarlis Ogiustas (1804—1869) — prancūzų poetas ir literatūros kritikas, literatūros moksle iškėlė istorinį-biografinį tyrinėjimo metodą. Į asmenybės veiklą žiūrėjo idealistiškai, be sąryšio su visuomeninėmis sąlygomis.

Dėstydamas *Sent-Bevo* pažiūras, *Plechanovas* turi galvoje du jo straipsnius, išspausdintus žurnale «Globe». Vienas iš jų skirtas *Tjero* «Prancūzijos revoliucijos istorijos» penktajam ir šeštajam tomui ir datuotas 1826 m. sausio 19 d. Antrasis — *Minjės* «Prancūzijos revoliucijos istorijos» 3-jam leidimui ir datuotas 1826 m. kovo 28 d. Pastarąjį *Plechanovas* cituoja šio leidinio 22 psl. pastaboje, jį jis taip pat mini, o paskui cituoja vertime 25 psl.— 22, 24, 25, 27, 30, 40.

¹⁶ Karas dėl Austrijos paveldėjimo vyko nuo 1740 m. iki 1748 m. tarp Austrijos, kurią rėmė Anglija ir Olandija, o karo pabaigoje ir Rusija, iš vienos pusės, ir sąjunginių — Prūsijos, Ispanijos, Prancūzijos bei keleto vokiečių ir italų valstybių — iš antros. Austrijos priešininkai ginčijo jos valdų dalį, mirus imperatoriui Karliui VI, kurio įpėdine, nesant vyrų įpėdinių, tapo jo duktė Marija Teresė. Dėl karo Austrija neteko didesnės pramoninės Silezijos dalies, atitekusios Prūsijai, ir kai kurių valdų Italijoje.— 23.

¹⁷ Liudviko XV karas dėl Austrijos paveldėjimo, prasidėjęs palankiomis sąlygomis, vyko su permaininga sėkme. Pagal *Aacheno* taiką, kuria pasibaigė šis karas 1748 metais, Prancūzija buvo priversta perleisti visus savo užkariavimus *Niderlanduose* (teritorijoje, kurią dabar užima daugiausia Belgija ir Olandija).— 23.

¹⁸ *Septynerių metų* karas (1756—1763) — karas tarp Prūsijos bei Anglijos, iš vienos pusės, ir Prancūzijos, Austrijos, Rusijos, Saksonijos bei Švedijos — iš antros.— 23.

¹⁹ *Pompadur*, Žana Antuanetė (1721—1764) — Prancūzijos karaliaus Liudviko XV favoritė, vaidinusi žymų vaidmenį Prancūzijos vidaus ir užsienio politikoje.— 23, 24, 26, 27.

²⁰ Prancūzijos maršalas *Tiurenas* ir Švedijos karalius *Gustavas II Adolfas* — Trisdešimties metų (1618—1648) karo didvyriai.— 26.

²¹ 1793 m. sausio 21 d. buvo įvykdyta mirties bausmė Prancūzijos karaliui Liudvikui XVI.— 32.

²² Termidoro reakcija — politinė ir socialinė reakcija, prasidėjusi po kontrrevoliucinio perversmo Prancūzijoje termidoro 9 d. (1794 m. liepos 27 d.), padariusio galą smulkiosios buržuazijos diktatūrai ir atvedusio ant ešafoto jos vadą Robespjerą.— 32.

²³ Termidoras, florialis, prerialis, mesidoras, briumeras ir t. t.— revoliucinio kalendoriaus mėnesių pavadinimai; jį įvedė Konventas 1793 m. rudenį, kad pabrėžtų visišką revoliucijos ryšių nutraukimą su kontrrevoliucine katalikų bažnyčia.— 32.

²⁴ Respublikos VIII metų briumero aštuonioliktoji (1799 m. lapkričio 9 d.) — diena, kada generolas Napoleonas Bonapartas įvykdė valstybinį perversmą, atvedusį į Direktorijos režimo panaikinimą ir į Konsulato, o paskui ir Imperijos sukūrimą.— 33.

²⁵ Direktorija — vyriausybė, įsigalėjusi Prancūzijoje po termidoro, gyvavusi nuo 1795 m. spalio mėn. iki 1799 m. lapkričio mėn.— 33.

²⁶ «Gamtos sistema» — svarbiausias Holbacho kūrinys, 1770 m.— 39.

²⁷ *Bosiuė*, Žakas Beninis (1627—1704) — prancūzų filosofas ir rašytojas, vyskupas ir pamokslininkas, žiūrėjo į žmonių visuomenės istoriją biblijos požiūriu.— 40.

²⁸ *Karleilis*, Tomas (1795—1881) — buržuazinis anglų istorikas ir rašytojas, buvo smarkiai veikiamas idealistinės vokiečių filosofijos. Didvyrius laikė svarbiausiais istorijos kūrėjais.— 42.
